

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Kurtuluş DEMİRKOL

Alanında Araştırmalar
ve Değerlendirmeler

TARİH

Haziran 2025

İmtiyaz Sahibi • Yaşar Hız
Genel Yayın Yönetmeni • Eda Altunel
Yayına Hazırlayan • Gece Kitaplığı
Editör • Doç. Dr. Kurtuluş DEMİRKOL

Birinci Basım • Haziran 2025 / ANKARA

ISBN • 978-625-388-442-0

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan
hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Gece Kitaplığı

Adres: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak Ümit Apt
No: 22/A Çankaya/ANKARA Tel: 0312 384 80 40

www.gecekitapligi.com
gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt
Bizim Buro
Sertifika No: 42488

Tarih Alanında Araştırmalar ve Değerlendirmeler

Haziran 2025

Editör:
Doç. Dr. Kurtuluş DEMİRKOL

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

FIRAT HAVZASINDA STRATEJİK BİR KENT: MALATYA (YEDİNCİ-ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILLAR ARASI)

Murat ZENGİN1

BÖLÜM 2

MAARİF SALNAMELERİNE GÖRE SURİYE VİLAYETİ'NDE EĞİTİM KURUMLARI (1898-1903)

Yasemin Zahide IŞIK15

BÖLÜM 3

ERMENİ ÖRGÜTLERİN MUSTAFA KEMAL'E SUİKAST GİRİŞİMLERİ VE TÜRK BASINI (1924-1925)

Gökhan DURAK31

BÖLÜM 4

BÜYÜK LİDER ATATÜRK'ÜN EBEDİYETE İNTİKALİ

Yasemin IŞIK61

BÖLÜM

1

FIRAT HAVZASINDA STRATEJİK BİR KENT: MALATYA (YEDİNCİ - ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILLAR ARASI)

Murat ZENGİN¹

¹ Doç. Dr. İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, murat.zengin@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9977-6930. Bu çalışma, tarafımızdan yapılan XIV. Yüzyılda Malatya başlıklı doktora tezinin bir bölümünün yeni kaynaklar ışığında gözden geçirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

Giriş

Fırat havzasının orta kısmında yer alan Malatya, güneyindeki Beydağları üzerinde yer alan geçitlerle Suriye ve Akdeniz'e bağlanan stratejik bir şehirdir (Baştav, 1995: 55). Ayrıca tarih boyunca önemli ticaret yollarının kavşağında yer almıştır (Ramsay, 2001: 5). Asur dönemi tarihî yerleşim alanı olan Kayseri yakınlarındaki Kültepe Höyüğü'nden elde edilen bulgura göre şehrin bilinen ilk adı Melita'dır (Kınal, 1987: 241). Hititler döneminde şehre meyve bahçesi ve bal anlamına gelen Maldia veya Maldiya adı verilmiştir (Umar, 1993: 561; Oğuz, 1995: 5). Urartular döneminde Melitea veya Milidya olarak adlandırılan şehre Romalılar, Melitene demişlerdir (Strabo, 1928: 351). Doğu Roma [Bizans] hâkimiyeti döneminde de bu isimle anılan şehir, İslâm hâkimiyetiyle birlikte Malatya-ya veya Malatya isimleriyle anılmış ve şehrin ismi, bu şekliyle günümüze ulaşmıştır.

Tarihi süreçte farklı yerleşim alanlarına sahip olan Malatya'daki ilk yerleşim yeri, Cafer Höyük'tür (Elibüyük, 2013: 196). İkinci yerleşim yeri UNESCO tarafından Dünya Kültür Mirası olarak tescillenen Arslantepe Höyüğü (Özman, 2010: 109); üçüncü yerleşim yeri, halk tarafından Aşağı Şehir veya Eski Malatya olarak da adlandırılan Roma, Doğu Roma, Emevî, Abbâsî, Hamdânî, Dânişmendli, Selçuklu, İlhanlı, Memlûklü ve Osmanlı hâkimiyetlerinin yaşandığı Battalgazi'dir. Bu yerleşim yeri, Malatya şehir tarihi bakımından en uzun süreli yerleşimin görüldüğü alandır. Dördüncü ve son yerleşim alanı ise Eski Malatya'nın yaklaşık 6 km güneyinde bulunan günümüz Malatyasıdır.

Şehir, Kuşarra Krallığı, Hititler, Kargamış Krallığı, Asurlar, Urartular, Medler, Persler, Makedonlar ve Pontuslar hâkimiyetinde kaldıktan sonra M.Ö 30'da İmparator Tiberius tarafından Roma hâkimiyetine katıldı (Zengin, 2017: 20). İmparator Tiberius döneminde Kapadokya'ya bağlı olan Malatya, Romalılar tarafından doğuya yapılacak saldırılar için bir garnizon kent olarak kullanıldı. İmparator Titus döneminde ise Fulminata Lejyonu'nun merkezi haline getirildi (Honigsmann, ty: 230-231; Kozan, 2020: 17 vd). İmparator Trajanus döneminde şehri tahkim etmek üzere surlar inşa edildi. Günümüze kalıntıları ulaşan Malatya Surları, bu döneme aittir (Zengin, 2017: 20). Roma İmparatoru I. Theodosios, 395 yılında imparatorluk topraklarını iki oğlu arasında doğu ve batı olmak üzere böldü. İmparatorluğun doğusunu oğlu Arcadius'a, batısını ise diğer oğlu Honorius'a verdi. Malatya şehri bu şekilde imparatorluğun Doğu kısmına yani Doğu Roma'ya bağlandı (Kozan, 2020: 22). Doğu Roma İmparatoru I. Anastasios [491-519] döneminde Sâsânîlerle yaşanan şiddetli çatışmalar sırasında garznizon kent hüviyetindeki Malatya'dan askerî sevkیاتlar yapıldı. İmparator Justinianus [527-565], Sâsânîler ile yapılan savaşların uzun sürmesi üzerine şehir surlarını tahkim ettirdi. İmparator Herakleios [610-641]

döneminde Sâsânîler ile yapılan savaşlarda başarı elde etmek gayesiyle bazı reformlar yapıldı. Bu reformlardan en önemlisi XI. yüzyılın sonlarına kadar geçerli olan ve Bizans idarî taksimatını oluşturan thema sistemiydi. Bu sistemde ülke toprakları büyük askerî-idârî birimlere ayrılıp başlarına strategos adı verilen generaller atanıyordu. Bu generaller askerî yetkilerinin yanı sıra mülkî yetkilerle de donatılmışlardı. Herakleios döneminde dört thema kuruldu. Bunlar; Opsikion, Anatolikon, Kıbyrrhaiotai ve Armeniakon themaları idi (Gregory, 2008: 178).¹ Malatya şehri, Armeniakon Theması'na bağlandı.

1. Malatya'nın İslâm Hâkimiyetine Girişi

1.1. Fetih

Hız. Muhammed [sav] vefatından sonra İslâm Devleti'nin başına sırasıyla Hız. Ebû Bekir [632-634], Hız. Ömer [634-644], Hız. Osman [644-656] ve Hız. Ali [656-661] geçmiştir. Râşid Halifeler [Hulefâ-yı Râşidîn] adı verilen bu dönemde, İslâm hâkimiyeti Doğu Roma ve Sasânî toprakları boyunca yayılmıştır. Hız. Ebû Bekir döneminde başlatılan Şam fetihleri, onun vefatından sonra iktidara gelen Hız. Ömer döneminde sistematik hale getirildi (Apak, 2023: 37 vd). 636'da Doğu Roma İmparatoru Herakleios ile İslâm kuvvetleri arasında Yermûk'ta yapılan savaşı, İslâm ordusu kazandı. Bu savaşta İslâm ordularına komuta eden İyad b. Ganm, Habîb b. Mesleme'yi Bizans ordularını takip etme emriyle Malatya'ya yolladı. Habîb b. Mesleme, 638'de Malatya'yı fethetmeyi başardı (İbnü'l-Esîr, 1987: 489). Fakat Malatya'daki bu ilk İslâm hâkimiyeti kısa süreli oldu. Bizans İmparatoru Herakleios, şehrin tam anlamıyla Arap hâkimiyetine geçişini engellemek üzere şehir surlarını yıktırdı. Şam bölgesi fethedildikten sonra Dımaşk Valiliği görevine ilk olarak Yezid b. Ebû Süfyan atanmış olsa da onun ölümünden sonra Muaviye b. Ebû Süfyan, bu makama getirildi (Apak, 2023: 37). Muâviye b. Ebû Süfyan, İmparator Herakleios'un Malatya'yı yeniden Doğu Roma hâkimiyetine katması üzerine Habîb b. Mesleme'yi ikinci kez bölgeye yolladı. Habîb b. Mesleme, 638 veya 640 yıllarında Malatya'yı ikinci kez fethetti. Habîb, işi bu kez sıkı tutarak şehri Müslüman halk ile iskân edip şehre bir de cami inşa ettirdi (Belâzûrî, 2002: 266; İbn Şeddâd, I, 1991: 185). Malatya şehrindeki ilk İslâmî eser olan bu camiye ait herhangi bir kalıntı veya kitâbe bulunmadığından caminin nerede inşa edildiğine ve mimari özelliğine dair herhangi bir fikrimiz yoktur.

Hız. Ali döneminin sonuna kadar yaklaşık yirmi yıl İslâm Devleti hâkimiyetinde kalan şehir, bu halifenin şehadeti sonrası ortaya çıkan iç karışıklıklardan istifade eden Doğu Roma İmparatoru III. Constans [641-668]

1 Themaların sayısı XI. Yüzyılda otuz bire ulaşmıştı (Haldon, 2007: 123; Kazhdan, 1991: 2034-2035; Ostrogorsky, 2006: 91).

tarafından işgal edildi. III. Constans; Rûmlar, Nebatîler ve Ermenîlerden oluşan kalabalık bir nüfusu Malatya'ya yerleştirdi.

1.2. Emevîler Döneminde Malatya

Emevîler, Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra Muâviye b. Ebû Süfyan tarafından 661'de Dımaşk'ta kurulan ve Muâviye b. Ebû Süfyan'ın mensup olduğu Benî Ümeyye [Ümeyyeoğulları] kabilesine atfen Emevîler olarak adlandırılan İslâm Tarihi'nin ilk hanedan devletidir (Yiğit, 1995: 87-104). Hz. Ali'nin öldürülmesi sonrası yaşanan karışıklıklar nedeniyle bir süre akamete uğrayan Anadolu akınları, 662'de yeniden başladı (Apak, 2023: 39). Malatya kenti, 661'de Doğu Roma tarafından işgal edildikten sonra uzun bir süre bu devletin hâkimiyetinde kalmıştı. Şehir, Emevî Hükümdarı Abdülmelik b. Mervân'ın [705-715] iktidarda olduğu 714 yılında yaklaşık yarım asır sonra yeniden İslâm hâkimiyetine dâhil edildi. Ömer b. Abdülazîz'in [717-720] hilafeti döneminde Darende halkı Malatya'ya nakledilip şehir tahkim edilerek yönetimine Ca'vene b. Haris atandı (Belâzûrî, 2002: 267). Halife Hişâm b. Abdülmelik (724-743) döneminde de Malatya Valiliği makamında bulunan Ca'vene b. Haris, Abdullah el-Battâl önderliğindeki birlikleri fetihler yapmak üzere Anadolu içlerine gönderdi. Abdullah el-Battal bu akınların birinde, 740 yılı civarında şehit oldu (Boratav, 1993: 344-351; Ocak, 1992: 204-205). Doğu Roma İmparatoru V. Konstantin'in [741-775] yaklaşık yirmi bin kişilik bir kuvvetle Malatya'yı kuşatması karşısında şehir halkı büyük bir dirençle şehri savundu. Savunma direncini kıramayan imparator kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. O sırada Rusafe'de bulunan Emevi hükümdarı Hişâm b. Abdülmelik, Malatya'ya giderek şehri tahkim etti (Apak, 2023: 43).

1.3. Abbâsîler Döneminde Malatya ve Malatya'daki İslâm-Doğu Roma Rekabeti

Abbâsî Devleti'nin [750-1258] kuruluş döneminde Bizans İmparatoru V. Konstantin [741-775], 751'de Malatya'yı yağmalayarak halkının bir bölümünü Trakya'ya sürdü (Theophanes, 1982: 118). Abbâsîler'in el-Cezîre Valisi Abdülvehhâb b. İbrahim ve Hasan b. Kahtabe önderliğindeki yaklaşık yetmiş bin kişilik Abbâsî ordusu, Malatya önlerine gelerek 758'de şehri yeniden İslâm hâkimiyetine kattı. İmar edilen şehre bir de câmi yapıldı (Yakut el-Hamevî, 1374: 193). Harun er-Reşid [786-803] döneminde Abbâsî eyâlet sisteminde yapılan düzenleme ile İslâm Devleti ile Doğu Roma arasındaki sınır bölgeleri el-Âvâsım adı verilen idarî yapıda toplandı.² Ma-

2 Âvâsım, âsime kelimesinin çoğulu olup koruyanlar, müstahkem mevkieler anlamlarına gelir. Hz. Ömer döneminde Suriye ve el-Cezîre'nin fethedilmesi üzerine Doğu Roma İmparatoru Herakleios, sınır bölgelerinde yaşayan halkı güvenlik gerekçesiyle iç kesimlere çekti. Boşalan bu sahada sugûr [sagr kelimesinin çoğulu] adlı sınır boyları idarî sistemi kuruldu. Sugûr; Sugûr

latya, gelirleri doğrudan halifenin bütçesine aktarılan bölgeler arasına alındı (Honigmann, 1970: 70).

Doğu Roma İmparatoru III. Mikhail [842-867] dönemi, Bizans'ta tasvire karşı olanlar ile teslise inananlar arasındaki çatışmaların yaşandığı bir dönemdir. Anadolu'nun doğu kısmında yaşayan ve tasvire karşı olan Pavlikienler, Abbâsîlerin Malatya Valisi Ömer b. Abdullah'a başvurarak sığınma talebinde bulundular. Pavlikienlerin teklifini kabul ile onları Malatya'da iskân eden Ömer, 863'te Bizans Komutanı Petronas ile Karadeniz'de giriştiği mücadeleyi kaybetti. Bu hadiseden sonra Malatya'ya gelen Petronas, Pavlikienlerin birçoğunu öldürüp bir kısmını da Balkanlar'a sürdü (Ostrogorsky, 2006: 207) .

Abbâsîler, X. yüzyılın başlarında Anadolu'da güç kaybetmiş ve bunun sonucunda Malatya elden çıkmıştır. 925 yılında Doğu Roma Devleti'nin Ermenî kökenli komutanı Kurkuas, Malatya'yı ele geçirerek yönetimini bir başka Ermenî olan Mleh'e verdi (Müverrih Vardan, 1937: 154-245). Malatya şehri, bu şekilde Doğu Roma kontrolüne geçtiyse de X. yüzyılın hemen başında Musul'da iktidarını ilân eden Arapların Rebiâ kabilesinin Tağlib koluna mensup Hamdanî Hükümdarı Sâid b. Hamdân tarafından 933'te yeniden İslâm hâkimiyetine dâhil edildi (İbn Şeddâd, I, 1991: 303). Fakat şehirdeki Hamdanî yönetimi de kısa sürdü ve 936 tarihinde Doğu Roma İmparatorluğu şehre bir kez daha hâkim oldu (Zengin, 2017: 23).

2. Türk-İslâm Hâkimiyeti Döneminde Malatya

2.1. Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları ve Malatya'nın Türkler Tarafından Fethi

Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasında amcaları Arslan Yabgu'nun iktidarını kabul etmeyen Tuğrul ve Çağrı Beyler yeni hâkimiyet sahaları arayışında idiler. Bu amaçla Çağrı Bey mahiyetindeki üç bin kişilik kuvvetle 1018'de Anadolu'nun doğu kısmına bir keşif faaliyeti düzenleyip Van Gölü civarını yağmaladı (Urfalı Mateos, 2000: 48; Başkumandan Simbat, ty: 18; Yinanç, 1944: 36; Piyadeoğlu, 2011: 30). Anadolu'ya yapılan bu ilk akını müteâkip 1037'de ikinci bir akın daha düzenlendi. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından hemen sonra Tuğrul Bey, İbrahim Yinal önderliğindeki yeni bir kuvveti Anadolu akınlarına devam etmesi göreviyle bu bölgeye gönderdi. İbrahim Yinal komutasındaki bu birlik Diyarbakır, Erzen ve Mardin civarını yağmaladıktan sonra başkent Rey'e döndü (Piyadeoğlu, 2020: 88 vd). 1049 Pasinler Savaşı sonucu Erzurum'un Türk hâkimi-

eş-Şâmîye ve Sugûr el-Cezerîye olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Sugûr eş- Şâmîye'nin merkezi Maraş; Sugûr el-Cezerîye'nin merkezi Malatya idi. Bu idarî bölge Memlûklüler döneminde de -küçük değişikliklere uğramakla birlikte- ülke idarî teşkilatının şekillenmesini etkilemiştir (Yıldız, 2006: 391).

yetine girmesi, Anadolu'nun Türk yurdu olması yolunda atılan önemli bir adımdır (Mikhail Psellos, 1992: 122). Pasinler Savaşı'nın ardından Tuğrul Bey bizzat sefere çıkarak 1054'te Muradiye ve Erciş'i fethetti (Urfalı Mateos, 2000: 100). 1054 Anadolu Seferi'nde Tuğrul Bey, Selçuklu kuvvetlerini üç kola ayırmıştı. Çoruh Bölgesi koluna komuta eden Dînar Bey, 1058 yılı kışında yaklaşık üç bin kişilik bir kuvvetle Fırat yönünden hareket edip Malatya'ya geldi ve şehri 10 gün boyunca kuşattı (Süryani Mihail, 1994: 16; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, I, 1999: 312; Urfalı Mateos, 2000: 107; Turan, 1971: 18; Kafalı, 1997: 5; Zengin, 2017: 24). Fakat ağır kış şartları nedeniyle kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. 1058'deki ilk Malatya kuşatmasının ardından Selçuklu Sultanı Alparslan'ın komutanlarından Afşin Bey, bu sırada Malatya'da çıkan Ermenî isyanından da istifade ile 1067'de şehri bir kez daha kuşattı; fakat o da başarılı olamadı (Süryani Mihail, 1994: 19).

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın komutanlarından Dânişmend Gazî, Malazgirt Savaşı'ndan sonra kendisine iktâ edilen Sivas'ta beyliğini kurup Kayseri, Zamantı, Develi, Tokat, Niksar ve Amasya'yı hâkimiyet sahasına kattı (Zahiruddin Nişaburî, 1332: 28; Reşidüddin Fazlullah, 1999: 39). Dânişmend Gâzî'nin ölümünden sonra yerine oğlu Gümüştegin Ahmet Gazî geçti. 1096'da başlayan I. Haçlı Seferi sonrasında Urfa Haçlı Kontluğu, Antakya Haçlı Prinkepsliği, Kudüs Haçlı Krallığı ve Trablus Haçlı Kontluğu kurulmuştur (Zengin, 2022: 21). Dânişmendli Gümüştegin Ahmet Gazî, Ermenîler hâkimiyetindeki Malatya'yı 1097 ile 1100 yılları arasında kuşattı. Şehrin Ermenî hâkimi Gabriel, Gümüştegin Ahmet'e karşı Antakya Haçlı Prinkepsi Bohemund'dan yardım istedi. Bohemund onun bu teklifini kabul ile Malatya'ya gitti. Malatya yakınlarındaki Gapna [Cafana]'da pusu kuran Gümüştekin Ahmet Gazî, Haçlı Prinkepsi Bohemund ve yanındaki Richard'ı esir ettikten sonra Malatya'yı kuşattı. Urfa Haçlı Kontu Baudouin'in Malatya önlerine gelmesi üzerine Gümüştegin Ahmet Gazî kuşatmayı kaldırarak Malatya'dan ayrıldı (Azımî, 2006: 38). Malatya şehri üzerindeki emellerinden vazgeçmeyen Gümüştegin, 18 Eylül 1102'de Malatya'yı fethederek Türk hâkimiyetine kattı (Süryani Mihail, 1994: 47). Bu fetih ile Malatya şehri, bir buçuk asırdan fazla bir süre sonra yeniden İslâm hâkimiyetine katılmış oldu. İlk kez bir Türk Devleti tarafından ele geçirilen şehirde üretimi arttırmaya yönelik politikalar ve Türk-İslâm mimari anlayışına uygun imar programı hayata geçirildi.

2.2. Dânişmendli-Türkiye Selçukluları Hâkimiyet Mücadelesi Ekseninde Malatya

Dânişmendli Gümüştegin Ahmet Gazî'nin 1104'te vefat etmesinin ardından yerine oğlu Emir Gazî geçti. Bu dönemde Anadolu'daki Türk varlığını Türkiye Selçukluları ve Dânişmendli Beyliği temsil ediyordu. İki güç arasındaki otorite çatışması, 2 Eylül 1106'da Türkiye Selçuklu Hükümdarı

I. Kılıçarslan'ın Malatya'yı ele geçirmesi ile sonuçlandı. I. Kılıçarslan'ın bu hadiseden kısa bir süre sonra Habur Nehri'nde ölümü üzerine Malatya, Kılıçarslan'ın eşi Ayşe Sultan ve oğlu Tuğrul Arslan'ın yönetimine geçti (Süryani Mihail, 1994: 54). Ayşe Sultan, Mengüçük Beyliği taarruzlarına karşı kendini güvene almak ve Malatya'daki hâkimiyetini korumak amacıyla Artukluların Harput kolu hükümdarı Belek b. Behram ile evlendi ve onu, oğlu Tuğrul Arslan'ın atabekliğine getirdi. Belek'in 1124'te ölümü üzerine Dânişmendli Emir Gazî yeniden Malatya'ya hâkim oldu. Emir Gazî 1134'te ölünce oğlu Muhammed daha önce kendisine verilen Malatya'ya gelerek hâkim oldu (Yinanç, 1993: 468-479). Melik Muhammed'den sonra kardeşi Aynüddeve'nin eline geçen Malatya, Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Mesud tarafından 1143 ve 1144 yıllarında iki kez kuşatıldı. Aynüddeve'nin vefatı ve yerine oğlu Zülkarneyn'in geçmesi üzerine 1152'de Malatya'yı bir kez daha kuşatan Sultan Mesud, Zülkarneyn'i kendisine tâbî kılmak suretiyle Malatya'ya hâkim oldu (Kesik, 2003: 49; Cahen, 2012: 33). Malatya'nın tam olarak Türkiye Selçuklu Devleti hâkimiyetine girişi Sultan II. Kılıçarslan [1156-119] döneminde dir. 25 Ekim 1178 Çarşamba günü şehre girerek Dânişmendli hâkimiyetine kesin olarak son veren II. Kılıçarslan, 1189'da ülke topraklarını on bir oğlu arasında paylaştırarak Malatya'yı oğlu Muizzeddin Kayserşah'a verdi (Aksarayî, 2000: 23; İbn Bîbî, I, 1996: 41).

2.3. Türkiye Selçukluları Döneminde Malatya

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev, 1192-1196 ve 1204-1211 tarihleri arasında iki kez iktidara geçmiştir. I. Gıyâseddin Keyhüsrev, oğlu İzzeddin Keykâvus'u 1204'te Malatya'ya melik olarak atadığında onun eğitimiyle ilgilenmek üzere dönemin önde gelen bilginlerinden Mecdüddin İshak'ı oğlunun atabekliğine getirdi (Bayram, 1993: 119-124). Bu dönemden başlamak üzere Malatya'nın özellikle Hanefî din âlimlerinin toplandığı ve yetiştiği bir bölge durumuna geldiği görülmektedir. İzzeddin Keykâvus [1211-1220] ve I. Âlâeddin Keykûbad [1220-1237] dönemlerinde siyasî, sosyal ve iktisâdî sahada mevcut olan huzur ortamından diğer Anadolu şehirleri gibi Malatya da etkilenmiştir. Âlâeddin Keykûbad'ın vefatını müteakib Anadolu'ya yapılan Moğol akınları Köseadağ Savaşı ile neticelendi (İbn Bîbî, II, 1996: 64; Aknerli Grigor, 1954: 15; Sümer, 1969: 1-147). II. Gıyâseddin Keyhüsrev ile Baycu Noyan komutasında Erzurum'u işgal ederek Anadolu'ya giren Moğol kuvvetleriyle Köseadağ mevkinde yapılan savaşı Moğol ordusu kazandı. Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in savaş alanını terk etmesi üzerine Kayseri işgâl edildi. Savaştan bir yıl sonra Yasavur Noyan önderliğindeki Moğol birlikleri Malatya önlerine gelerek şehri kuşattı. Şehirde Türkiye Selçukluları adına vali olarak görev yapan Reşidüddin, halktan topladığı kırk bin dinar ci-

varındaki nakit para ve malı Moğol birliklerine vermek suretiyle şehri Moğol işgalinden kurtarmayı başardı (Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, 2011, 21).

Kösedağ mağlûbiyetinin ardından Selçuklu Veziri Mühezzibuddîn Ali, Baycu Noyan ile barış anlaşması yaparak devleti içinde bulunduğu kaos ortamından geçici olarak da olsa kurtarmayı başardı (İbn Bîbî, II, 1996: 76). 1246'da Türkiye Selçuklu Hükümdarı II. Gıyâseddin Keyhüsrev öldü (İbn Bîbî, II, 1996: 88; Aksarayî, 2000: 25). Keyhüsrev'in İzzeddîn, Rükneddîn ve Âlâeddîn adında üç oğlu vardı ve bunlardan Âlâeddîn'i diğer kardeşlerden küçük olmasına rağmen veliaht tayin etmişti (Baybars el-Mansurî ed-Devâdar, 1998: 22). Şemseddîn İsfahanî ve Celâleddîn Karatay gibi dönemin önde gelen yöneticileri, Gıyâseddin Keyhüsrev'in vasiyetinin aksine büyük kardeş İzzeddîn'i tahta geçirdiler (İbn Bîbî, II, 1996: 89; Aksarayî, 2000: 27; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, II, 1999: 545).

Moğol Hanı Güyük, tahta çıkışı münasebetiyle bağlı hükümdarların katına gelip itaatlerini sunmaları isteğiyle her tarafa elçiler göndermişti. Anadolu'ya gelen elçiler Türkiye Selçuklu Hükümdarı İzzeddîn'in Karakurum'a gidip Güyük'e bağlılığını arz etmesini istediler. İzzeddîn, kendi yerine kardeşi Rükneddîn'i yolladı (İbn Bîbî, II, 1996: 98). Rükneddîn Kılıçarslan, Güyük Han'dan Selçuklu ülkesinin hükümdarı olduğuna dâir yarlığı alarak Anadolu'ya hareket etti (Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, II, 1999: 546). Bu haber, İzzeddîn Keykâvus taraftarı olan Vezir Şemseddîn İsfahanî'nin telaşa kapılmasına ve süratle Malatya eski Subaşı olan Emîr-i Ârız Reşidüddîn'i çeşitli hediyelerle Güyük Han'ın katına yollamasına yol açtı. Reşidüddîn, Erzincan'a varınca Rükneddîn'in yaklaştığı haberini aldı ve yanındaki hediyeleri Erzincan'da bırakarak Halep'e kaçtı (Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, II, 1999: 548). Rükneddîn Kılıçarslan Sivas'a giderek saltanatını ilân etti. Onun saltanatı Erzincan, Malatya, Kayseri, Amid ve Harput'ta tanındı.

Şemseddîn İsfahanî'nin ölümünden sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nde nâib-i saltanatlık makamına atanan Celâleddîn Karatay, devletin kardeşler arasında yaşanacak taht kavgalarıyla daha fazla sarsılmasını önlemek amacıyla üç kardeşin aynı anda hükümdarlık etmesine imkân tanıyan yeni bir yönetim şekli önerdi (Baybars el-Mansurî ed-Devâdar, 1998: 22). Bu öneride asıl sultân yine en büyük kardeş olan İzzeddîn Keykâvus olup hutbe, para ve diğer belgelerde isim sırası büyükten küçüğe olmak üzere sıralanıyordu. 1249'daki bu birlik ortamında bazı yeni atamalar yapıldı. Şemseddîn İsfahanî'den sonra vezirlik makamına gelen Kadı İzzeddîn Muhammed görevinden alındı. Beylerbegi makamına Siraceddin Sarıca getirildi. Malatya Subaşılığı görevine Seyfeddîn Toruntay, Sivas Subaşılığı görevine ise Seyfeddîn Türkeri getirildi (İbn Bîbî, II, 1996: 122).

Moğol Hanı Mengü, 1251’de İzzeddîn Keykâvus’u huzuruna davet etti. İzzeddîn, çeşitli sebepler ileri sürerek gidişini erteledi. Nihayet buna mecbur kalınca 1254’te Karakurum’a gitmek üzere yola çıktı ve Sivas’a ulaştı. Fakat bu sırada Celâleddîn Karatay vefat ettiğinden Konya’ya dönmek zorunda kaldı (Ebû’l-Ferec İbnü’l-İbrî, 2011, 26). Karakurum’a ise kardeşi Alâeddîn Keykûbad’ı gönderdi. Alâeddîn 1257’de Erzurum’da vefat etti. Alâeddîn’in vefatı ile üç kardeşin ortak yönetimi sona erdi. Bundan sonra İzzeddîn Keykâvus-Rükneddîn Kılıçarslan çatışması hız kazandı. Ahmed Hisar’da yapılan savaşı İzzeddîn kazanarak kardeşi Rükneddîn’i Amasya’da ikâmete mecbur etti. Rükneddîn, bir süre sonra Burgulu [Uluborlu] Kalesi’ne nakledildi (İbn Bîbî, II, 1996: 122).

Türkiye Selçuklu Devleti tahtına yeniden tek başına hâkim olan İzzeddîn Keykâvus, bir kez daha Baycu Noyan tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Moğol Hanı Mengü, kardeşi Hülâgu’yu Batı ülkelerinin idaresine atamıştı (Cüveynî, III, 1999: 487). Hülâgu, karargâh olarak Baycu’nun ikâmet ettiği Mugan’ı tercih ettiğinden Baycu, İzzeddîn Keykâvus’tan kendisine Anadolu’da kışlak-yaylak merkezi temin etmesini istedi. Keykâvus, Moğolları Anadolu’dan kati olarak çıkarmak düşüncesinde olduğundan Baycu’nun bu talebini reddetti. Bu sırada Aksaray’a kadar gelen Baycu’nun önünden kaçmak zorunda kaldı (Uzunçarşılı, 1927: 7). Baycu ise o sırada Burgulu’da göz hapsinde bulunan Rükneddîn Kılıçarslan’ı hapisten çıkararak Türkiye Selçuklu Devleti’nin tahtına oturttu (İbn Bîbî, II, 1996: 149). Hülâgu’nun Bağdat Seferi nedeniyle Baycu’yu huzuruna çağırması üzerine İzzeddîn Keykâvus 1257’de kardeşine karşı üstünlük sağlayarak Türkiye Selçuklu Devleti tahtına yeniden geçti.

İzzeddîn Keykâvus, tahta yeniden geçtikten kısa süre sonra Baycu Noyan’a karşı destek bulmak düşüncesiyle Tuğrul Balaban adlı adamını Malatya’ya yolladı (Ebû’l-Ferec İbnü’l-İbrî, II, 1999: 563). Tuğrul Balaban; Belâsoğlu Şerefeddîn Ahmed’e Malatya’yı, Şeyh Âdî oğlu Şerefeddîn Mehmed’e ise Harput’u iktâ etti. Malatya halkı Rükneddîn Kılıçarslan’a bağlılık yemini ettiğinden Şerefeddîn Ahmed’e şehir kapılarını açmayıp Şerefeddîn’in adamlarından yaklaşık üç yüz kişiyi öldürdüler (Ebû’l-Ferec İbnü’l-İbrî, II, 1999: 563). Şerefeddîn’in başarısızlığı üzerine İzzeddîn Keykâvus, gücüne ve zekâsına güvendiği bir diğer emiri Ali Bahadır’ı Malatya’ya yolladı (Ebû’l-Ferec İbnü’l-İbrî, 2011, 31). Malatya halkı ondan çekindiğinden şehir kapılarını açmak zorunda kaldılar. Ali Bahadır, o sırada Maraş ve civarını elinde tutan Ağaçerilere karşı şehir halkının güvenliğini sağladı. Bu sırada Baycu Noyan, yeniden Anadolu’ya girerek Malatya üzerine yürüdü. Malatya’da İzzeddîn adına bulunan Ali Bahadır, Baycu’nun gelişi üzerine şehri terk ile Kâhta’ya kaçtı. Baycu, buraya Rükneddîn adına Fahreddîn Ayaz’ı vali tayin ederek 1258’de Malatya’dan ayrıldı (Ebû’l-Ferec İbnü’l-İbrî, II, 1999: 564;

Sümer, 1969: 1-147). Baycu'nun şehirden ayrılmasını fırsat bilen Ali Bahadır yeniden Malatya'ya giderek Vali Fahreddin Ayaz, İğdişbaşı Mûîn, Ârız Şihabuddîn ve Müstevfî Kaloyan gibi şehrin önde gelen yöneticilerini öldürdü (Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, 2011, 31).

İran Moğollarının hükümdarı Hülâgu, İzzeddîn Kekâvus ve Rükneddîn Kılıçarslan'ı huzuruna çağırdı. Her iki Selçuklu hükümdarı 1259'da Tebriz'de Hülâgu'nun huzuruna çıktılar. Hülâgu, Türkiye Selçuklu ülkesini iki kardeş arasında taksim etti. Bu taksimâta göre Kayseri, Sivas ve Malatya'nın da içinde bulunduğu Kızılırmak'ın doğu kısmı Rükneddîn Kılıçarslan'a; Kızılırmak'ın batısından Doğu Roma sınırına kadar olan bölge İzzeddîn Keykâvus'a bırakıldı (Aksarayî, 2000: 46; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, II, 1999: 573; Baybars el-Mansurî ed-Devâdar, 1998: 47) .

İzzeddîn Keykâvus-Rükneddîn Kılıçarslan mücadelesi 1262'de yeniden alevlendi. Yapılan savaşı kaybeden İzzeddîn Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'a sığındı. 1262'den itibaren Rükneddîn Kılıçarslan Türkiye Selçuklu Devleti'nin tek hükümdarı oldu. Onun pervâneliği görevini yürüten Muineddin Süleyman, kısa sürede kontrolü ele geçirerek Rükneddîn adına hareket etmeye başladı. Muineddin Süleyman, 1265-66 yılında Rükneddîn Kılıçarslan'ı öldürtmek suretiyle ortadan kaldırdı ve yerine oğlu III. Gıyâseddin Keyhüsrev'i getirdi (İbnü'l-Fuâtî, ty: 253; Ebûl Fidâ, II, 1997: 335). Muineddin Süleyman, bir taraftan yeni İlhanlı Hükümdarı Abaka'ya [1265-1282] bağlılığını bildirirken diğer taraftan dönemin yükselen yeni gücü ve Türkler nezdinde karizmatik bir yere sahip Memlûk Türk Devleti Hükümdarı Baybars el-Bundukdârî'ye [1260-1277] elçiler yollayıp onu Anadolu'ya davet ediyordu (Baybars el-Mansurî ed-Devâdar, 1998: 147; Reşidüddin Fazlullah, 1957: 31; en-Nüveyrî, XXX-XXXI, 2004: 148). Baybars, 1277'de Elbistan'a girerek Moğolların soy bakımından asil komutanları Tuku ve Tudavun'un komuta ettiği yaklaşık altı bin kişilik orduyu mağlup ettikten sonra Kayseri'de Selçuklu tahtına oturdu (Baybars el-Mansurî ed-Devâdar, 1987: 84; Reşidüddin Fazlullah, 1957: 31; Zehebi, 1999: 26; en-Nüveyrî, XXX-XXXI, 2004: 255; İbn Tağrıberdî, VII, 1992: 154).

Baybars, Muineddin Süleyman'ı Kayseri'ye davet ettiği halde o, Abaka'dan çekindiğinden huzuruna çıkmadı. Baybars'ın Kayseri'de bulunduğu dönemde Anadolu'nun önde gelen yönetici ve valileri huzuruna giderek ona tâbiyetlerini bildirdiler. Kaynaklarda Malatya Sahibi Reşidüddîn'in oğullarının da Baybars'a tâbi oldukları bilgisi yer almaktadır (Baybars el-Mansurî ed-Devâdar, ty: 59; Baybars el-Mansurî ed-Devâdar, 1998: 155; Aybek ed-Devâdarî, VIII, 1971: 200; en-Nüveyrî, XXX-XXXI, 2004: 226). Bu ifade genel olup özelde Malatya'da Reşidüddîn'in hangi oğlunun tâbiyet bildirdiğine dair bir bilgi yoktur. Reşidüddîn, Köseadağ Savaşı sırasında Türkiye Selçuklularının Malatya Subaşı idi. Savaşın

hemen ardından birçok devlet adamı gibi o da kaçarak Halep'e gitmişti. Baycu Noyan'ın Erzurum'a dnüşü ve Müh­ezzebuddin Ali'nin barışı temini üzerine yeniden Malatya'ya gelerek görevi devralmış; daha sonra ise yukarıda da değinildiği gibi emir-i arız vazifesine atanmıştı. Reşidüddin, Güyük Han'a İzzeddin adına itaat arzına giderken Halep'e kaçtı. 1276 yılında Malatya sahibi olarak kaynağa intikal eden bu bilgi Reşidüddin ailesinin şehir yönetiminde etkin olduğunu göstermektedir.

Abaka, Baybars'ın Anadolu'ya girmesi üzerine yaklaşık otuz bin kişilik kuvvetle derhal harekete geçtiyse de Anadolu'ya ulaştığında Baybars Anadolu'dan ayrılmıştı (Sümer, 1969: 1-147). Elbistan Savaşı alanında tahkikât yaptıran Abaka; Tuku ve Tudavun gibi Moğol asilzâdeleri başta olmak üzere ölenlerin tamamına yakınının Moğol olduğunu b u n a m u k a b i l Selçuklu askerlerinden çok azının öldüğünü farkedince bu hadiseden Muineddin Süleyman'ı sorumlu tuttu (Reşidüddin Fazlullah, 1957: 32; Ebül Fidâ, II, 1997: 341) ve intikam amacıyla Sivas'tan Erzurum'a kadar olan bölgede çok sayıda insanı öldürttü. İlhanlı hükümdarının öldürttüğü kişi sayısını Memlûklü dönemi müelliflerinden Nüveyrî, oldukça abartarak beş yüz bin rakamıyla ifade etmektedir (en-Nüveyrî, XXX-XXXI, 2004: 232). Abaka'nın saçtığı korku nedeniyle Anadolu'daki birçok yönetici ve kadı görev bölgelerini terk etmek zorunda kaldı. Dönemin Malatya Kadısı Ebû'l-Fezâil Hüsâmeddin el-Malatî er-Rûmî de Malatya'dan ayrılarak Memlûklülere sığındı (Safedî, XI, 2000: 305; İbn Tağrıberdî, V, 1988: 63 vd; Nuâymî, I, ty: 514 vd).

Kaynakça

- Aknerli Grigor. (1954). *Moğol Tarihi*, Çev. Hrant D. Andreasyan.
- Aksarayî. (2000). *Müsâmeret el-Ahbâr ve Müsâyeret el-Ahyâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara.
- Alâeddîn Ata Melik Cüveynî. (1999). *Tarih-i Cihan-Güşâ*. 3, Çev. Mürsel Öztürk, C.III, Ankara.
- Apak, A (2023). Fethinden Önce Malatya Üzerine Müslüman Seferleri: Emevîler ve Abbâsîler Dönemi, (Ed. Murat Zengin-Mehmet Karagöz-Hasan Batar), *İnsan-Mekan-Medeniyet Malatya*, Ankara,, s.37-48.
- Aybek ed- Devâdarî. (1971). *Kenz ed-Dürer ve Câmi el-Gurer*, 8, Thk. Ulrich Hermann, Kahîre.
- Azımî. (2006). *Azımî Tarihi Selçuklular Tarihi ile İlgili Bölümler (H.430-538=1038/1039-1143/1144)*, Çev. Ali Sevim, Ankara.
- Başkumandan Simbat. (ty.). *Vekayiname (951-1334)*, Çev. Hrant D. Andreasyan,yy.
- Baştav, Ş. (1995). Ortaçağ'da Malatya'nın Jeopolitik Durumu, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan, XXXI/1-2, Ankara, s.55-62.
- Baybars el-Mansûrî ed-Devâdar. (1987). *et-Tuhfet el-Mülûkîye fî Devlet et-Turkîye*, Nşr. Abd el-Hamîd Salih Hamdan, Beyrût.
- Baybars el-Mansûrî ed-Devâdar. (ty.) *Muhtar el-Ahbâr*, Nşr. Abd el-Hamîd Salih Hamdan, Mısırîye el-Lübnanîye.
- Baybars el-Mansurî ed-Devâdar. (19989). *Zubdet el-Fikre fî Tarih el-Hicre*, Nşr. D.S. Richards, Beyrût.
- Belâzûrî. (2002). *Fütûhu'l-Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Ankara.
- Boratav, P. N. (1993). Battal, *İA*, 2, Ankara: 344-351.
- Cahen, C. (2012). *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul.
- Ebü'l-Fidâ (1997). *el-Muhtasar fî Ahbâr el-Beşer*. 2, Nşr. Mahmûd Deyyûb, Beyrût.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî. (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*. 1, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî. (2011). *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, Çev. Şerâfeddîn Yaltakaya, Ankara.
- Elibüyük, M. (2013). Malatya İli Yerleşmelerinin Tarihsel Dönemlere Göre Coğrafî Dağılışı, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, LII/1, Ankara, s. 183-220.
- en-Nüveyrî. (2004). *Nihâyet el-Ereb fî Fünûn el-Edeb*. 30-31, Thk. Necib Mustafa Fevvâz-Dr. Hikmet Keşâî Fevvâz, Lübnân.

- Gregory, T. E. (2008). *Bizans Tarihi*, Çev. Esra Ermert, İstanbul.
- Haldon, J. (2007). *Bizans Tarih Atlası*, Çev. Ali Özdamar, İstanbul.
- Honigmann, E. (ty.), Malatya, *Encyclopedia of Islam*, (Second Edition), 6, yy: 230-231.
- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Trc. Fikret Işıltan, İstanbul.
- İbn Bîbî (1996). *el- Evâmir el-Âlâiye fî Umûr el-Âlâiye*. 1, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara.
- İbn Şeddâd (1991). *el-Âlâkü'l-Hatîre fî Zikr-i Ümerâü's-Şam ve'l-Cezîre*. 1, Thk. Yahya Zekerîya Âbbâre, Dimaşk.
- İbn Tağrıberdî. (1988). *el-Menhel es-Sâfi ve'l-Müsteva fî Bâd el-Vâfi*. 5, Thk. Nebîl Muhammed Abdülazîz, Kahîre.
- İbn Tağrıberdî. (1992). *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk-ı Mısır ve'l-Kâhire*. 7, Thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut.
- İbnü'l- Fuvatî. (ty.), *el-Havâdis el- Câmiâ ve't-Tecârib el-Nâfiâ fî el-Mâiye es-Sâbie*, Thk. Mehdî en-Necm, Beyrût.
- İbnü'l-Esîr.(1987). *el-Kâmil fî't-Târih*. 2, Çev. Abdülkerim Özeydin-Ahmet Ağırakça, İstanbul.
- Kafalı, M. (1997). *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Ankara.
- Kazhdan, A. P. (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium*. 3, New York-Oxford: s. 2034-2035.
- Kesik, M. (2003), *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultân I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Ankara.
- Kınal, F. (1987). *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara.
- Kozan, M. (2020). Roma İmparatorluğu Döneminde Malatya, *Ortaçağ'da Malatya Makaleler*, İkinci Baskı, Malatya: s.15-36.
- Mikhail Psellos. (1992). *Khronographia*, Çev. Işın Demirkent, Ankara.
- Müverrih Vardan. (1937). Türk Fütühatı Tarihi (889-1269), Çev. Hrant D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, İstanbul: s.154-245.
- Nuâymi. (ty.). Abdulkâdir bin Muhammed, *ed-Dâris fî Tarih el-Medâris*. 1, Thk. Câfer el-Hanî, Kahîre.
- Ocak, A. Y. (1992). Battal Gazi, *TDVİA*, 5, İstanbul:TDV Yayınları, 204-205.
- Oğuz, M. (1995). *Başlangıcından Osmanlıların Fethine Kadar Malatya Tarihi (MÖ5500-M.S.1516)*, İstanbul.
- Ostrogorsky, G. (2006). *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev.), Fikret Işıltan, Ankara.
- Özman, R. (2010). En Eski Çağlardan Müslümanların Fethine Kadar Malatya, *Uluslararası Kervansaray Buluşması*, Malatya, s. 109-113.

- Piyadeoğlu, C. (2020). *Cihan, Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, Kronik Yayınları:1. Baskı, İstanbul.
- Piyadeoğlu, C. (2011). *Selçukluların Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey*, İstanbul.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev. Mihri Pektaş, İstanbul.
- Reşidüddin Fazlullah. (1999). *Câmiu't-Tevârih*, Yay. Ahmet Ateş, Ankara.
- Reşidüddin Fazlullah. (1957). *Kitab-ı Tarih-i Mübarek Gâzânî Dâstân-ı Abağa Han ve Sultân Ahmed ve Argun Han*, Nşr. Karl Jahn, Mouton&Co.
- Safedî. (2000)., *el-Vâfi bi'l-Vefiyât*. 11, Thk. Ahmed el-Arnaut-Türkî Mustafa, Beyrut.
- Strabo. (1928). *The Geography of Strabo*. 12//2, yy.
- Sümer, F. (1969). Anadolu'da Moğollar, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1, Ankara: s.1-147.
- Süryanî Mihail. (1944). *Vekayinâme*, Çev. Hrant D. Andreasyan, yy.
- Theophanes. (1982). *The Chronicle of Theophanes*, Trc. Harry Turtledove, Philadelphia.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Yer Adları*, İstanbul.
- Urfalı Mateos. (2000). *Urfalı Mateos Vekayinâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev.) Hrant D. Andreasyan, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1927). *Kitâbeler*, İstanbul.
- Yakut el-Hamevî. (1374). *Mücem el-Büldân*. 5, Beyrût.
- Yıldız, H. D. (2006). *Makaleler*. 2, Haz. E. Semih Yalçın-Selçuk Duman, Ankara.
- Yiğit, İ. (1995). Emevîler, *TDVİA*, 11, İstanbul:TDV Yayınları, 87-104.
- Yinanç, M. H. (1993). Dânişmendliler, *İA*, 3, Ankara: 468-479.
- Yinanç, M. H. (1944). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul.
- Zahiruddin Nişaburî. (1332). *Selçuknâme*, Nşr. Muhammed Ramazanî, Tahran.
- Zehebî. (1999). *Tarih el-İslâm ve Vefâyat el-Meşâhîr ve'l-Âlâm*.67, Thk. Ömer Abdusselâm Tedmürî, Beyrût.
- Zengin, M. (2017). *İlhanlılar-Eratnahılar-Memlûklar Dönemi Malatya (1295-1401)*, İstanbul.
- Zengin, M. (2022). *Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus (1289-1516)*, Ankara.

BÖLÜM

2

MAARİF SALNAMELERİNE GÖRE SURİYE VİLA- YETİ'NDE EĞİTİM KURUMLARI (1898-1903)

Yasemin Zahide IŞIK¹

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID ID: 0000-0001-8973-135X

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun idari, siyasi, sosyal ve kültürel yapısını anlamak için başvurulacak en önemli kaynaklardan biri olan salnameler, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren modern anlamda yıllık resmi yayınlar olarak çıkmıştır. 1848 yılından itibaren gerek vilayetler gerekse nezaletler tarafından çıkarılan salnameler hem devletin kendisini temsil etme biçimi hem de imparatorluk coğrafyasına dair istatistiksel ve idari verilerin bir araya toplanması aracı hâline gelmiştir. Vilayet, nezalet ve devlet salnameleri olarak üç ana kategoride toplanan bu yıllıklar; nüfus, eğitim, sağlık, ulaşım, idari yapılanma ve önemli şahsiyetler gibi konularda sundukları bilgilerle dönemin sosyal tarihine ışık tutan birinci el kaynaklardır.

Maarif Salnameleri ise Osmanlı Devleti'nde eğitim alanındaki gelişmeleri, kurumları, personeli ve istatistikleri içeren resmî yıllıklardır. İlk olarak 1877 (1294) yılında yayımlanan bu salnameler Maarif Nezareti tarafından imparatorluğun her köşesinde uygulanan eğitim faaliyetlerini takip etmek üzere hazırlanmıştır. Özellikle, Tanzimat'ın ilanından sonra ortaya çıkan eğitim reformlarının bir gereği olarak ortaya çıkan maarif salnameleri, hem Osmanlı eğitim tarihinin birincil el kaynağı olması hem de devletin eğitim politikalarındaki değişim ve dönüşümü yansıtmaları bakımından oldukça değerli kaynaklardır. Maarif salnamelerinde her vilayet ve vilayetlerdeki kazalarda yer alan maarif idaresi, idadi okullar, rüşdiyeler, darülmuallimler ve darülmuallimatlar, sanayi mektepleri, yabancı okullar, gayrimüslim okulları ve hatta medreseler gibi tüm eğitim-öğretim kurumlarını, buralarda görevli personelin isimlerini, okutulan derslerin adlarını, kurumların bulundukları mahalleri ve Müslüman ve gayrimüslim öğrenci sayılarını detaylıca görmek mümkündür.

Çalışmamıza konu olan Suriye Vilayeti, 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile başlayan ve merkezi otoriteyi güçlendirmeyi hedefleyen Osmanlı vilayet sisteminin önemli bir parçası olarak 1865 yılında Şam, Sayda ve Trablusşam vilayetleri birleştirilerek teşkilatlandırılmıştır (Buzpınar, 2010, s.552). Merkezi Şam (Şam-ı Şerif) olan Suriye Vilayeti'nin kapladığı alan oldukça büyüktü. Bugünkü Suriye, Lübnan ve Ürdün topraklarının büyük kısmını kapsayan Suriye Vilayeti'ne bağlı sancaklar Şam-ı Şerif, Trablusşam, Beyrut, Akka, Hama, Havran, Kudüs-i Şerif, Belka (Nablus)'dır (Çelik, 2010, s.27). XIX. yüzyılın sonlarında Kudüs müstakil mutasarrıflık statüsüne geçirilmiş, Beyrut ise 1888'de Trablusşam, Akka, Lazkiye ve Nablus sancaklarından oluşan müstakil bir vilayet olmuştur (Buzpınar, 2010, s.552). 1888-1889 Suriye Salnamesi'ne göre Suriye Vilayeti Şam, Hama ve Havran Sancaklarından oluşmaktadır (Günaydın, Kaymazoğlu, 2024, s.41).

1. Maarif Salnamelerine Göre Suriye Vilayeti'nde Eğitim Kurumları (1898-1903)

Suriye Vilayeti'nin nüfusu Kerek hariç tutulmak suretiyle 1897 yılında yaklaşık olarak 600.000 idi. Halep vilayetinin Halep sancağının 520.000 (1894), Beyrut vilayetinin 635.000 (1900) nüfusa sahip olduğu tahmin edilmektedir. Kerek, Cebel-i Lübnan ve Kudüs-ü Şerif nüfusları da eklendiği takdirde 1896'da bölgenin nüfusunun 1.880.000 nüfuslu olması muhtemeldir (Baktıya, 2002, s.29).

1321 Maarif Salnamesi'ne göre ise vilayetin nüfusu 559.901'dir. Vilayette tahsil yapan öğrenci sayısı 22.745, öğrenci sayısının nüfusa oranı ise binde 40.23 olarak verilmiştir (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 13321, s.530). Çalışmada, hicri 1316, 1317, 1318, 1319 ve 1321 Maarif Salnamelerinde yer alan Suriye Vilayeti istatistikleri incelenecektir.

1.1. Maarif İdaresi

Maarif Salnamesi'nin 1316/1898 yılı kayıtlarına göre maarif idaresi bir maarif müdürü, bir muhasebe memuru, bir maarif kâtibi, bir ittihad postası muayene memuru, bir muhasebe memuru refiki, evrak kayıtcısı, bir maarif kâtibi refiki ve bir sandık eminden oluşmaktadır. 1317 Maarif Salnamesi'nde ise bu komisyona kütüphaneler müfettişi eklenmiştir.

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
Maarif Müdürü	Hüseyin Avni Efendi
Muhasebe memuru	Salih Vehmi Efendi
Maarif Kâtibi	Mehmet Şevket Efendi
Şam İttihad Postası Muayene Memuru	Emin Efendi
Muhasebe Memuru refiki	
Evrak mukayyidi	Ali Efendi
Maarif Kâtibi Refiki	Mustafa Efendi
Sandık emini	Münhaldir

1.2.Okullar

1.2.1.Mekâtib-i İdadiye (İdadi Mektepleri)

Günümüz ortaöğretim kurumlarına denk gelen idadiler, bir orta öğretim kurumu olarak 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile ortaya çıkmıştır. İbtidaiye ve rüşdiye mekteplerinden sonra gelen idadilerin öğrencileri 11-14 yaş arası çocuklardı. Bu mektepler Müslüman ve Hıristiyan tebaayı kaynaştırmak ve ortak bir kültürde yetiştirmek fikrinden ortaya çıkmıştı. Öğretim süresi üç yıl olan idâdiler, öğrenim süresi dört yıl olan rüştiyelerin üstündeydi. Nüfusu, bin haneden fazla olan

yerlerde açılan idadiler, ilk kez 1873 yılında İstanbul'da açılmıştır. Ekonomik sıkıntılar yüzünden kısa sürede ülke geneline yayılamayan

idadilerin sayısı 1892 yılında ancak 34'tü (Gökmen, 2008, s.103). Selanik, Manastır, Yanya, İzmir, Beyrut ve Şam'da bulunan idadiler yatılı idadiye dönüştürülmüştü (Akyüz, 2009, s.145).

1.2.1.1.Şam-ı Şerif İdadisi

Şam'da bulunan idadiye mektebinin kadrosu iki müdür, iki müdür muavini, kâtip ve mubaya memuru, anbar memuru, doktor, cebir ve coğrafya, fen bilimleri, din dersleri, edebiyat, güzel yazı, Osmanlıca, tarih, kimya, matematik, makine, resim, Fransızca ve Farsça derslerinin öğretmenlerinden ve on hizmetliden oluşmaktaydı. Öğrenci sayısı, 1316/1898 salnamesine göre ücretli olarak gece yirmi Müslüman, ücretsiz olarak otuz iki Müslüman, iki gayrimüslim; gündüz ise yüz doksan dokuz Müslüman ve on beş gayrimüslim olmak üzere toplamda 251 Müslüman, on yedi gayrimüslim öğrenci olarak kaydedilmiştir. Öğrenci sayısı, 1317/1899 salnamesinde üç yüz doksan bir Müslüman ve yedi gayrimüslim öğrenci olarak toplamda üç yüz doksan sekiz; 1318/1900 salnamesinde iki yüz altmış Müslüman ve yedi gayrimüslim öğrenci olarak toplamda iki yüz altmış yedi; 1319/1901 salnamesinde yedi yüz seksen dokuz Müslüman ve altı gayrimüslim öğrenci olarak toplamda yedi yüz doksan beş öğrenci olarak artış göstermiştir. 1321/1903 salnamesinde ise bu sayı üç yüz yetmiş üç Müslüman ve dört gayrimüslim öğrenci olarak toplamda üç yüz yetmiş yedi öğrenciye düşmüştür. 1316/1898 Maarif Salnamesi'ne göre Şam-ı Şerif İdadisi aşağıdaki tablodaki gibidir:

Memuriyet	İsim
Müdür-i evvel	Ahmet Edip Efendi
Müdür-i sani	Şakir Efendi
Muavin-i evvel	İhsan Efendi
Muavin-i sani	Halit Efendi
Kâtip ve mubaya memuru	Hasan Efendi
Anbar memuru	Hacı Osman
Tabib	Salih Suri Efendi
Cebir ve coğrafya muallimi	Hüseyin Avni Efendi
Malumat-ı Fenniye muallimi	Mehmet ata Efendi
Arabi ve edebiyat muallimi	İsmail hakkı Efendi
Ulum-u diniye muallimi	Mehmet Ali Efendi
Hüsn-ü hat ve usûl defteri muallimi	Salih Vehbi Efendi
Lisan-ı Osmani muallimi	İrfan Efendi
Fransızca, hikmet, mevalid muallimi	Ahmet Edip Efendi
Makine, hesap, hendese ve kozmografya muallimi	İhsan Efendi
Tarih, kitabet ve resmiye, kimya ve kavanin muallimi	Halid Efendi
Lisan-ı Osmani muallimi	Mareşal Mehmet
Fransızca muallimi	
Resim muallimi	Said Efendi
Farsi muallimi	Bahattin Efendi
Ulum-u servet muallimi	Seyfettin
Hademe	10 adet

Yıllara göre öğrenci sayısı

Sene	Gece		Ücretsiz		Gündüz		Toplam	
	Ücretli Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim
1313 /1314	20	0	32	2	199	15	251	17

Se ne	Gece		Ücretsiz		Gündüz		Toplam	
	Ücretli Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim
13 14/ 13 15	47	0	25	1	319	6	391	7

Se ne	Gece		Ücretsiz		Gündüz		Toplam	
	Ücretli Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim
13 15/ 13 16	56	2	25	0	179	5	260	7

Se ne	Gece		Ücretsiz		Gündüz		Toplam	
	Ücretli Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim
13 16/ 13 17	57	0	31	0	201	6	789	6

Se ne	Gece		Ücretsiz		Gündüz		Toplam	
	Ücretli Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim
13 18/ 13 19	7	0	24	1	342	4	373	4

1.2.1.2.Hama Mekteb-i İdadisi

Mektebin kadrosu, 1316/1898 Maarif Salnamesi'ne göre Fransızca, Türkçe, tarih, cebir, fen, din, hendese, hesap ve coğrafya, resim, güzel yazı öğretmenleri ile bir mübaşir ve iki hademedden oluşmaktaydı.

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
Fransızca ve Türkçe, cebir ve malumat-ı fenniye muallimi	Halil Efendi
Farsi ve ulum-u diniyye muallimi	Mehmed Efendi
Arabi ve ulum-u diniyye muallimi	Abdullah Efendi
Türkçe, tarih, hendese ve usul defteri muallimi	Feyzullah Efendi
Hesap ve coğrafya	Said Efendi
Resim	Yahya Efendi
Hüsn-ü hat	Mustafa Efendi
Mübasir	Mahmud Efendi
Hademe	2 adet

Yıllara göre öğrenci sayısı

<i>Sene</i>	<i>Müslim</i>	<i>Gayrimüslim</i>	<i>Yekûn</i>
1313-1314	63	0	63
1314-1315	116	0	116
1315-1316	119	0	119
1316-1317	119	0	119
1318-1319	141	0	141

1.2.1.3.Şam-ı Şerif Mekteb-i İdadi-yi Askeriyesi (Yatılı)

Şam'daki bu askeri idadi mektebinde bir müdür ile, resim, cebir, trigonometri, tarih, Fransızca, kitabet ve jimnastik öğretmenlerinden başka üç dahiliye zabiti, bir muhasebe memuru, bir doktor ve bunlara ek olarak bir imam ve bir vekil-i hariç bulunmaktaydı. 1318 Maarif Salnamesi'nden itibaren yatılı olduğuna dair bir ibare bulunmamaktadır. Şam-ı Şerif Mekteb-i İdadi-yi Askeriyesi salnamalara göre aşağıdaki şekilde yapılandırılmıştır:

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
Müdür	Münhaldir
Resim muallimi	Mehmet Said Efendi
Tabib	Mehmet hakkı Efendi
Cebir ve müsellesat muallimi	Emin Sabri Efendi
Tarih muallimi	Münhaldir
Hendese ve makine muallimi	Hüseyin Avni Efendi
Kitabet muallimi	Kris Efendi
Jimnastik muallimi	Şükrü Efendi
Dahiliye zabiti	Hüseyin ağa
Fransızca muallimi	Hüseyin Efendi
Dahiliye zabiti	Mehmed Fethi Efendi
Dahiliye zabiti	Hafız Rıfat
Fransızca muallimi	Nadir Efendi

Muhasebe memuru
İmam
Vekil-i haric

Ali rıza Efendi
Mehmed Efendi
Osman Efendi

Mevcut öğrenci sayıları

Sene	Sayı
1313-1314	146
1314-1315	164
1315-1316	146
1316-1317	123
1318-1319	220

1.2.1.4.Şam-ı Şerif Darülmuallemi

On altı öğrencisi olan bu darülmualleimde bir hademe ve bir de öğretmen bulunmaktaydı.

Memuriyet	İsim
Muallim	Veliyüddin Efendi
Talebe:16	Hademe:1

1.2.2.Mekatib-i Rüşdiye (Rüşdiye Mektepleri)

Rüşdiye mektepleri, II. Mahmud devrinde, sıbyân mekteplerinin yetersiz olduğu gerekçesiyle, sıbyân mekteplerinin üstünde sınıf-ı sani mektepleri açılmış, ancak daha sonra isimleri rüşdiye olarak değiştirilmiştir. II. Abdülhamid döneminde ülke geneline oldukça yayılan rüşdiyeler, erkek, kız, askeri ve Nısf-ı (Nîm) Rüşdiyeleri olarak dört gruba ayrılmıştır (Gönüllü, 2017, s.68-69).

1.2.2.1.Ba'lbek Mekteb-i Rüşdiyesi

Ba'lbek Rüşdiyesinde üç muallim ve bir hademe görev yapmaktaydı. Öğrenci sayısı ise 1321 salnamesine göre, 1319 salnamesindeki öğrenci sayısına göre azalmıştır.

Memuriyet	İsim
Muallim-i evvel	Münhaldır
Hat muallimi	Münhaldır
Muallim-i sani	Ali Efendi
Hademe	1 adet

Mevcut öğrenci sayısı

Talebe mevcudu	Yıllar
40	1316
35	1317
56	1318
80	1319
67	1321

1.2.2.2.Kunaytıra Mekteb-i Rüşdiyesi

Suriye Vilayeti'ndeki Kunaytıra Rüşdiye Mektebi'nde ise bir muallim-i evvel, bir muallim-i sani ve bir hat muallimi ile bir hademe bulunmaktaydı.

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
Muallim-i evvel ve hat muallimi	İdris Efendi
Muallim-i sani	Münhaldır
Hademe	1 adet

Mevcut öğrenci sayısı

<i>Talebe mevcudu</i>	<i>Yıllar</i>
42	1316
45	1317
	1318
54	1319
50	1321

1.2.2.3.Humus Mekteb-i Rüşdiyesi

Humus'taki bu rüşdiye mektebinde beş öğretmen ve bir hademe bulunmaktaydı. Öğrenci sayısı ise yıllara göre artış gösterirken 1903 Maarif Salnamesi'ne göre öğrenci sayısının yarı yarıya düşmesi dikkat çekmektedir.

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
Muallim-i evvel ve hat muallimi	Ahmed Fehmi Efendi
Muallim-i sani	Mehmed Vefa Efendi
Muallimi salis	Mehmed Abdülhadi Efendi
Riyaziye ve Fransızca Muallimi	Ahmed Şükrü Efendi
Ahlak Muallimi	Münhaldır
Hademe	1 adet

<i>Talebe mevcudu</i>	<i>Yıllar</i>
107	1316
71	1317
114	1318
104	1319
53	1321

1.2.2.4.Şam-ı Şerif İnas Mekteb-i Rüşdiyesi

Osmanlı Devleti'nde kız çocukları sınıyan mekteplerinde eğitim görmekteydi. Fakat, XIX. yüzyıldan itibaren sıbyan mekteplerinin yetersiz kalması sebebiyle kız çocukları için bir üst kademedede, yani ortaokul düzeyinde eğitim vermek üzere rüşdiye mektepleri açılmıştır. Bu kız rüşdiye mektepleri ile kız çocuklarının eğitim hayatında önemli bir gelişme yaşanmıştır.

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
Muallim-i evvel	Sıdika Hanım
Muallim-i sani	Emine Seher Hanım
Muallim-i salis	Nuriye hanım
Mubasir	Fatma Hanım
Hademe	1 adet

Mevcut öğrenci sayısı

<i>Talebe mevcudu</i>	<i>Yıllar</i>
134	1316
135	1317
119	1318
134	1319
187	1321

1.2.2.5.Şam Mekteb-i Rüşdiye-i Askerisi

Şam'daki askeri rüşdiye mektebindeki eğitim öğretim kadrosu aşağıdaki gibidir:

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
Müdür	Münhaldır
Riyaziye muallimi	Mustafa Sabri Efendi
Coğrafya	Siraceddin Efendi
Dahiliye zabiti	İsmail Efendi
Fransızca	İhsan Efendi
Dahiliye zabiti	Mustafa Cemil Efendi
Dahiliye zabiti	Müslüm Efendi
Resim	Münhaldır
Arabi	Ali Efendi
Arabi	Abdurrahman Efendi
Farsi	Bahaddin Efendi
Kavaid	Abdullah Efendi
İmla	Mehmed Efendi
Hüsn-ü hat	Hasan Efendi

Mevcut öğrenci sayıları

<i>Yıllar</i>	<i>Gece</i>	<i>Gündüz</i>	<i>Yekûn</i>
1313-1314			
1314-1315	104	481	585
1315-1316			507
1316-1317			379
1318-1319			379

1.2.3.Diğer Okullar

1.2.3.1.Şam-ı Şerif Kız Sanayi Mektebi

Kız sanayi mektepleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kızların da meslek edinebilmesi ve iş hayatına katılabilmeleri amacıyla açılmış kurumlardır. 1869 yılında ilk olarak İstanbul'da açılan kız sanayi mektebinde okuma-yazma, din bilgileri, Kuran-ı Kerim, tarih, coğrafya,

fransızca, resim gibi derslerin yanında biçki, dikiş, nakış gibi el becerileri gibi dersler verilmekteydi. Bu okul, bir muallim, bir muallim-i sani ve bir mübaşirden oluşmaktadır. 1319/1901 Maarif Salnamesi'ne göre öğrenci sayısı 60'tır.

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
Birinci muallim	Fatma Hanım
İkinci muallim	Melek Hanım
Mübaşir	Ayşe Hanım

1.2.3.2.Şam-ı Şerif İslahhanesi

İslahhane uygulaması ilk olarak Midhat Paşa tarafından 1863 yılında Niş'te başlatılan bir uygulamadır. 5-13 yaş aralığındaki kimsesiz çocukların hem bakımının sağlanması hem de mesleki ve teknik eğitim verilerek nitelikli iş gücü yetiştirmek amacıyla açılan ıslahhaneler daha sonra sanayi mekteplerinin temelini oluşturmuştur. Şam'da bulunan ıslahhanenin kadrosu şu şekildedir:

<i>Memuriyet</i>	<i>İsim</i>
Müdür	Ekalil Bey
Kâtip	Mustafa Efendi
İmalat müdürü	Pertev Bey
Zabıta müdürü	Abdi Efendi
Ders muallimi	
Müzik muallimi	Ahmed Ağa
Terzihane ustası	Ali Efendi
Kundurahane ustası	Abdullah Efendi
Dimahane ustası	Abdulgani Efendi
Hademe	4 adet

Mevcut öğrenci sayısı

<i>Talebe mevcudu</i>	<i>Yıllar</i>
	1318
135	1319
135	1321

1.2.4.Mekteb-i Gayrimüslim (Gayrimüslim Okulları)

Suriye Vilayeti'ndeki gayrimüslimlere ait okullar aşağıdaki tablodaki gibidir:

<i>Liva</i>	<i>Kaza</i>	<i>Mektebin Mensup Olduğu Cemaat</i>
Şam	Şam	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks
Şam	Şam	Musevi
Şam	Şam	Musevi

Şam	Şam	Rum Katolik
Şam	Şam	Musevi
Şam	Şam	Süryani Ermeni
Şam	Hasbeya	Katolik
Şam	Hasbeya	Katolik
Şam	Beka	Katolik
Şam	Beka	Katolik
Şam	Beka	Katolik
Şam	Beka	Katolik
Şam	Beka	Katolik
Şam	Beka	Katolik
Şam	Beka	Katolik
Şam	Beka	Katolik
Şam	Beka	Katolik
Hama	Humus	Süryani
Havran	Aclun	Latin
Havran	Aclun	Latin
Havran	Aclun	Latin
Havran	Aclun	Latin
Havran	Aclun	Latin
Kerek	Salat	Latin
Kerek	Salat	Latin
Havran	Basrülharir	Katolik
Havran	Aclun	Katolik
Kerek	Kerek	Latin
Kerek	Salat	Latin
Kerek	Salat	Latin
Kerek	Salat	Latin
Kerek	Salat	Latin
Şam	Şam	Rum Ortodoks
Şam	Şam	Rum Ortodoks
Şam	Şam	Rum Ortodoks
Şam	Şam	Rum Ortodoks
Şam	Beka	Rum Ortodoks
Şam	Hasbeya	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks
Havran	Aclun	Rum Ortodoks
Havran	Aclun	Rum Ortodoks

Havran	Aclun	Rum Ortodoks
Havran	Aclun	Rum Ortodoks
Havran	Aclun	Rum Ortodoks
Havran	Aclun	Rum Ortodoks
Havran	Aclun	Rum Ortodoks
Havran	Aclun	Rum Ortodoks
Havran	Aclun	Rum Ortodoks
Havran	Aclun	Rum Ortodoks
Kerek	Kerek	Rum Ortodoks
Kerek	Kerek	Rum Ortodoks
Kerek	Salat	Rum Ortodoks
Kerek	Salat	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks
Hama	Humus	Rum Ortodoks

1.2.5. Mekatib-i Ecnebiye (Yabancı Okulları)

Suriye Vilayeti'ndeki yabancılara ait okullar tabloda belirtildiği gibidir.

<i>Liva</i>	<i>Kaza</i>	<i>Mektebin Mensub Olduğu Millet</i>
Şam	Şam	Amerika
Şam	Şam	Amerika
Şam	Nebek	Amerika
Şam	Nebek	Amerika
Şam	Nebek	Amerika
Hama	Humus	Amerika
Şam	Vadi'l-Acem	Amerika
Şam	Vadi'l-Acem	Amerika
Şam	Vadi'l-Acem	Amerika
Şam	Raşiya	Amerika
Şam	Raşiya	Amerika
Şam	Raşiya	Amerika
Şam	Raşiya	Amerika
Şam	Beka	Amerika
Şam	Beka	Amerika
Şam	Beka	Amerika
Şam	Beka	Amerika
Şam	Beka	Amerika
Şam	Beka	Amerika
Şam	Beka	Amerika
Şam	Hasbeya	Amerika
Şam	Hasbeya	Amerika
Şam	Hasbeya	Amerika
Şam	Hasbeya	Amerika
Şam	Balbek	Amerika
Şam	Balbek	Amerika
Hama	Humus	Amerika
Hama	Humus	Amerika
Hama	Humus	Amerika

Kerek	Salat	İngiliz
Kerek	Salat	İngiliz
Şam	Ba'lbek	Amerika
Şam	Ba'lbek	Amerika
Şam	Ba'lbek	Amerika
Şam	Ba'lbek	Amerika
Şam	Ba'lbek	Amerika
Şam	Ba'lbek	Amerika
Şam	Ba'lbek	Amerika
Şam	Ba'lbek	Amerika
Şam	Ba'lbek	Amerika
Kerek	Salat	İngiliz

1.2.6. II. Abdülhamid'in Cülûsundan Sonra Açılan Okullar

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışından sonra Suriye Vilayeti'nde açılan okullar aşağıda verilmiştir:

<i>Liva</i>	<i>Kaza</i>	<i>Mektebin derecesi</i>
Şam	Şam	İdadi
Şam	Bika	İbtidai
Şam	Bika	İbtidai
Şam	Bika	İbtidai
Şam	Bika	İbtidai
Şam	Hasbeya	İbtidai
Şam	Duma	İbtidai
Şam	Duma	İbtidai
Şam	Vadi'l-Acem	İbtidai
Şam	Ba'lbek	Rüşdi
Hama	Hama	İbtidai
Hama	Hama	İbtidai
Hama	Hama	İbtidai
Havran	Kunaytıra	Rüşdi
Havran	Kunaytıra	İbtidai
Havran	Kunaytıra	İbtidai
Havran	Kunaytıra	İbtidai
Havran	Kunaytıra	İbtidai
Havran	Kunaytıra	İbtidai
Havran	Kunaytıra	İbtidai
Havran	Kunaytıra	İbtidai
Kerek	Kunaytıra	İbtidai
Kerek	Kunaytıra	İbtidai
Şam	Şam	İnas İbtidaisi
Şam	Hasebiya	İnas İbtidaisi
Şam	Raşiya	Zekur İbtidaisi
Havran	Kunaytıra	Zekur İbtidaisi
Havran	Kunaytıra	Zekur İbtidaisi
Havran	Kunaytıra	Zekur İbtidaisi
Havran	Soyda	Zekur İbtidaisi
Havran	Ahire	Zekur İbtidaisi
Havran	Salhad	Zekur İbtidaisi
Havran	Salhad	Zekur İbtidaisi

Havran	Salhad	Zekur İbtidaisi
Havran	Salhad	Zekur İbtidaisi
Havran	Salhad	Zekur İbtidaisi
Havran	Salhad	Zekur İbtidaisi
Havran	Salhad	Zekur İbtidaisi
Havran	Basrül Harir	Zekur İbtidaisi
Havran	?	Zekur İbtidaisi
Havran	Havran	Zekur İbtidaisi
Havran	Havran	Zekur İbtidaisi
Havran	Aclun	Zekur İbtidaisi
Havran	Aclun	Zekur-ı Sani
Havran	Aclun	Zekur-ı Sani
Havran	Aclun	İbtidai
Kerek	Salat	İbtidai
Kerek	Maan	İbtidai
Kerek	?	İbtidai
Kerek	Kerek	İbtidai
Kerek	Kerek	İbtidai
Kerek	Kerek	İbtidai
Kerek	Kerek	İbtidai
Kerek	Kerek	İbtidai
Kerek	Salat	İbtidai
Kerek	Salat	İbtidai
Kerek	Kerek	İbtidai
Kerek	Kerek	İbtidai
Kerek	Kerek	İbtidai
Kerek	Kerek	İbtidai
Kerek	Kerek	İbtidai
Kerek	Kerek	İbtidai

1.2.6. Kütüphaneler

1316,1317, 1318, 1319, 1321 Maarif Salnameleri’ne Göre Suriye Vilayeti’nde kütüphaneler aşağıdaki tablodaki gibidir:

<i>Liva</i>	<i>Kaza</i>	<i>Kütüphane ismi</i>
Şam	Şam	Kütüphane-i Umumi
Şam	Şam	Kütüphane-i Nevriye ?

1.2.7. Matbaalar

1316/1898, 1317/1899, 1318/1900, 1319/1901, 1321/1903 Maarif Salnameleri’ne göre Suriye Vilayeti’nde biri devlete ait olmak üzere beş adet matbaa vardır. Vilayette bulunan matbaalar aşağıdaki gibidir:

<i>Liva</i>	<i>Kaza</i>	<i>Matbaanın ismi</i>	<i>Sahibi</i>
Şam	Şam	Suriye	Resmi
Şam	Şam	Ravzat-ül Şam	Karşlı Halid Efendi
Şam	Şam	İlmiye	Ömer Haşim
Şam	Şam	Hamidiye	İbrahim Efendi
Şam	Şam	El-ganime	Mustafa Suri

1.2.8. Gazeteler

Maarif Salnamaları'ndan anlaşıldığına göre Suriye Vilayeti'nde biri devlete ait olmak üzere üç adet gazete çıkarılmaktaydı. Bunlardan ikisi Arapça, biri hem Arapça hem Türkçe olarak çıkmaktaydı.

<i>Gazetelerin Olundukları Lisan</i>	<i>Tab</i>	<i>Gazetelerin İsimleri</i>	<i>İmtiyaz Sahibinin İsmi</i>
Türkçe ve Arapça		Suriye	Resmi
Arapça		Ravzatül Şam	Karşlı Halid Efendi
Arapça		Şam	Mustafa Efendi

Sonuç

Maarif Salnamelerinden anlaşıldığı kadarıyla Suriye Vilayeti'nde çok sayıda yabancı okullar, gayrimüslim okulları, medreseler ve modern eğitim kurumları olan idadi mektepleri, rüşdiye mektepleri, İslahhaneler ve kız sanayi mektepleri bulunmaktaydı. Suriye Vilayeti'nin merkezi olan Şam-ı Şerif sancağı başta olmak üzere Hama, Havran, Kerek gibi livalarda, Ba'lbek, Bika, Kunaytıra, Humus, Hasbeya, Vadi'l-Acem, Ahire, Salbad, Basrül Harir, Aclun, Salat, beka, Nebek, gibi kazalarında çok sayıda idadi, ibtidai ve rüşdiye mektepleri ile medreseler bulunmaktaydı. Bu modern okullarda devletin ihtiyacı olan memur kadrosu yetiştiriliyor, cebir ve coğrafya, fen bilimleri, din dersleri, edebiyat, güzel yazı, Osmanlıca, tarih, kimya, matematik, makine, resim, Fransızca ve Farsça, jimnastik gibi modern dersler verilmekteydi. Okullarda bulunan öğrenci sayıları ise 1321 yani 1903 Maarif Salnamesi'nden anlaşılacağı üzere tüm okullarda önceki yıllara nispeten bir miktar azalma göstermiştir.

Kaynakça

- 1316 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, Matbaa-i Amire, s.1080-1091.
- 1317 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, Matbaa-i Amire, s.1230-1245.
- 1318 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, Matbaa-i Amire, s.1376-1395.
- 1319 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, Matbaa-i Amire, s.644-656.
- 1321 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, Asr Matbaası, s.530-542.
- Akyüz, Y. (2009). *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S 2008*, Ankara, Pegem Akademi.
- Baktıaya, A. (2002). 19. Yüzyıl Suriye'sinde Nahda'yı Hazırlayan Sosyo-Ekonomik Koşullar ve Nahda İçinde Beliren Siyasi Eğilimler, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi.
- Buzpınar, Ş.T. (2010). *Şam, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.38, s.320-325.
- Çelik, K. (2010). *Osmanlı Hakimiyetinde Beyrut (1839-1918)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Gökmen, E. (2008). Aydın Vilayeti İdâdî Mektepleri, *OTAM*, S23, 101-128.
- Gönüllü, A.R. (2017). Alanya Rüşdiye Mektebi (1861-1913), *Erdem*, 73, 65-88.
- Günaydın, M. Kaymazoğlu, K. (2024). Hicri 1304-1305 (M.1888-1889) Tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi'ne Göre Vilayetin İdarî ve Sosyal Yapısı Üzerine Bir İnceleme, *Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi*, 7/1, 31-55.

BÖLÜM

3

ERMENİ ÖRGÜTLERİN MUSTAFA KEMAL'E SUİ- KAST GİRİŞİMLERİ VE TÜRK BASINI (1924-1925)

Gökhan DURAK¹

¹ Dr., gokhandurak1981@gmail.com, Milli Savunma Üniversitesi Per.D.Bşk.lığı, ORCID ID: 0000-0002-7656-2857.

1. Giriş:

Osmanlı Devleti, altı asırlık varlığı boyunca, dil, din ve ırk ayrımı gözetmeksizin toplumun tüm kesimlerine eşit hak ve imkânlar sunmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda Ermeniler de diğer etnik gruplar gibi devlet bünyesinde eşit muamele görmüş; idari yapıda danışmanlık, tercümanlık ve hatta nazırlık gibi önemli görevlere atanmışlardır (Kocaş, 1990, s.117-139).

Fransız İhtilali'nin önemli sonuçlarından biri olan milliyetçilik düşüncesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeniler üzerinde etkisini giderek artırmaya başlamıştır. Bu süreçte Ermeni toplumunun bir kesimi, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız bir Ermenistan kurma hedefi doğrultusunda ayrılıkçı örgütler kurmuştur. Söz konusu örgütlerin temel amacı, Osmanlı toprakları üzerinde bağımsız bir Ermenistan devleti inşa etmek olmuştur (Uras, 1987, s. 421–422).

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61'inci maddesi, Ermeni topluluklarının yaşadığı bölgelerde reform yapılmasını öngörerek Osmanlı Devleti üzerindeki dış baskıların artmasına neden olmuştur. Bu süreçte, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız bir Ermenistan kurmayı amaçlayan çeşitli ayrılıkçı örgütler ortaya çıkmıştır (Halaçoğlu, 2001, s. 25–27).

Söz konusu örgütler, hem Osmanlı topraklarında hem de yurtdışında faaliyet göstermiş ve zamanla silahlı eylemler planlamaya başlamışlardır. En önemli Ermeni ayrılıkçı örgütler arasında Ramgavar Komitesi, Hınçak Komitesi ve Taşnak Sütyun ve Armenekan örgütü yer almaktadır. Bu örgütlerin temel stratejisi, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalar çıkararak Avrupalı devletlerin dikkatini çekmek ve büyük güçlerin desteğiyle bağımsız bir Ermenistan kurmaktır (Karakoç, 2009, s.53-94).

Ermeni örgütleri, II. Abdülhamid döneminde silahlı eylemlerini ve propaganda faaliyetlerini Osmanlı devlet adamları üzerinde yoğunlaştırarak daha fazla ses getirmeye çalışmışlardır. Bu dönemde gerçekleştirilen Osmanlı Bankası baskını ile II. Abdülhamid'e yönelik suikast girişimi, söz konusu örgütlerin en dikkat çekici eylemleri arasında yer almaktadır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ise bu örgütler, özellikle İttihat ve Terakki kadrolarında yer alan devlet adamları başta olmak üzere, birçok üst düzey Osmanlı idarecisine yönelik suikast girişimlerinde bulunmuşlardır. Ermeni örgütlerinin bu eylemlerindeki temel amacı, Avrupa'nın dikkatini çekerek kendi tez ve düşüncelerini uluslararası kamuoyuna duyurabilmektir (Gürün, 2001, s. 285–290).

Birinci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı Devleti'nin mağlup olarak ayrılması ve Mondros Mütarekesi'nin ardından birçok şehrin işgale uğrama-

sı, Ermeni örgütlerini umutlandırmış ve faaliyetlerini artırmalarına sebep olmuştur. Propaganda yoluyla bir taraftan savaşın galip devletlerini etkilemeye çalışırken, diğer taraftan oluşturdıkları sözde mahkemelerde Osmanlı idarecilerini gıyaben yargılayarak idam kararları vermişlerdir. Bu çerçevede kurulan “Nemesis” adlı örgüt, Ermenistan-Erivan’da toplanan İkinci Kongresi’nde Cemal Paşa, Talat Paşa, Bahaeddin Şakir, Doktor Nazım, Cemal Azmi Bey ve Said Halim Paşa gibi birçok Osmanlı devlet adamını sözde Ermeni katliamından sorumlu tutarak gıyabında yargılamış ve idama mahkûm etmiştir (Sarinay, 2005, s. 312–315).

Nemesis örgütünün yönetici kadrosunda yer alan Shahan Natali, Talat Paşa’yı bir numaralı hedef olarak belirlemiştir (Özdemir, 2007, s.15). Talat Paşa, 15 Mart 1921 tarihinde Almanya’nın Berlin kentinde, Ermeni komitacısı Soghomon Tehliryan tarafından düzenlenen suikast sonucu hayatını kaybetmiştir (Kieser, 2021, s. 453).

Talat Paşa’nın ölümünden yaklaşık dokuz ay sonra, 6 Aralık 1921 tarihinde Osmanlı Devleti eski sadrazamlarından Said Halim Paşa, Roma’da Arşavir Şirakyan (Arshavir Shirakian) tarafından düzenlenen bir suikast sonucu öldürülmüştür (Hâkimiyeti Milliye, 11 Aralık 1921, 12 Aralık 1921).

Cemal Paşa da benzer şekilde Ermeni komitacıları tarafından katledilmiştir. Cemal Paşa, 21 Temmuz 1922 Cuma gecesi saat 20:30’da Tiflis’teki Türk sefaretine gelmiş, yaverleriyle birlikte saat 22:00 civarında sefaretten ayrılarak evlerine dönmek üzere yola çıkmıştır. Yaklaşık on dakika sonra, kimliği belirsiz kişiler tarafından gerçekleştirilen suikast sonucu, Cemal Paşa ve beraberindekiler öldürülmüştür (Vakit, 4 Ağustos 1922; Peyam-ı Sabah, 8 Ağustos 1922; İkdâm, 8 Ağustos 1922).

Cemal Paşa ve iki yaveri, her biri üçer kurşunla yaralanarak olay yerinde hayatını kaybetmişlerdir. Olay anında sokakta rastlantı sonucu bulunan bir kadın da yaralanmıştır. Olay yerinde bulunan mermi kovanlarından, katillerin büyük çapta silahlar kullandığı anlaşılmaktadır (Özdemir, 2005, s. 210–213).

Ermeni komitacılarının faaliyetleri, bundan sonraki dönemde de devam etmiştir. 18 Nisan 1922 tarihinde, Ermeni komitacısı Aram Yurgenian, Berlin-Almanya’da Bahaeddin Şakir Bey ve Cemal Azmi Bey’i öldürmüştür (Tercümanı Hakikat, 19 Nisan 1922).

Bahaeddin Şakir, İttihat ve Terakki’nin eski başkanlarından biridir ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Erzincan bölgesinde Teşkilat-ı Mahsusa yöneticiliği yapmıştır. Cemal Azmi Bey ise Trabzon eski valisidir (Kara, 1993, s. 298–301).

Ermenilerin gerçekleştirdiği suikastlar, Türk İstiklal Mücadelesi'nin başarıyla sonuçlanmasının ardından kurulan yeni devletin ileri gelenleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Kasım 1922 ve Temmuz 1923 tarihleri arasında gerçekleşen Lozan Konferansı esnasında, Türk heyetine yönelik herhangi bir suikast yapılması endişesi, sürekli olarak Ankara hükümetini meşgul etmiştir. Bu nedenle, İsmet Paşa Lozan'a giderken yanında on kadar askeri koruma maksadıyla beraberinde götürmüştür. Mustafa Kemal, Lozan'a katılan heyetin güvenliğini yakından takip etmiştir. Mustafa Kemal, 22 Kasım 1922 tarihinde İsmet Paşa'ya bir telgraf çekerek onu güvenlik konusunda uyarmak istemiştir: Gönderilen telgrafta;

“Ethem ve Eşref refikalarının ve muhtemelen Reşid ve Tevfik'in İsviçre'ye gittikleri istihbâr edilmiştir. Zat-ı Alilerine suikastte bulunmaları ihtimâli olduğundan, İsviçre Hükümetine mürâcaatla tevkif ve hudud haricine ihraç ettirilmelerinin teminini talep ederim. Mustafa Kemal” ifadeleri yer almaktadır (Şimşir, 1990, s.119).

Lozan konferansı sırasında Türk heyetinin her an suikast tehlikesiyle karşı karşıya olduğu böyle bir dönemde, beklenmedik bir gelişme yaşanarak Rus delegesi Vaklav Vorovski, kaldığı otelde bir suikasta maruz kalmıştır. 10 Mayıs akşamı kaldığı otelde yemek yerken vurulan Vaklav Vorovski, konferansa katılanlar arasında büyük bir telaşa yol açmıştır. Ruslar sadece İsviçre'nin almış olduğu güvenlik önlemlerini eleştirerek yetersiz olduğunu savunmuş ve ilgili makamları protesto etmişlerdir (Kartal, 1997, s. 185–187).

Lozan Konferansı devam ederken İsmet Paşa'ya yönelik yapılan suikast teşebbüsü her ne kadar başarısız olmuşsa da, Ermeniler bu düşüncelerinden vazgeçmeyerek eylemlerini bu noktada yoğunlaştırmaya devam etmişlerdir. Ermeniler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal'e suikast düzenleyerek, Avrupa'da ve tüm dünyada seslerini duyurmayı, Türkiye'yi iç çekişmeler içerisine sokarak istikrarsızlaştırmayı ve topraklarını Türkiye yönünde genişleterek büyük Ermenistan idealini gerçekleştirmeyi amaçlamışlardır (Çolak, 2010, s. 220–223).

Ermeni örgütleri, “Büyük Ermenistan” düşüncesinin gerçekleşmesi önünde en büyük engel olarak gördükleri Mustafa Kemal'e yönelik propaganda yoluyla ithamlarda bulunmakla kalmamış, aynı zamanda suikast girişiminde de bulunmuşlardır. Esat Uras'a göre, Mustafa Kemal'e yönelik yapılmaya çalışılan on bir suikast teşebbüsünün yedisinin arkasında Ermeni komitecileri yer almaktadır (Uras, 1977, s. 147–150).

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Türk devlet adamlarına yönelik çeşitli suikast girişimlerinde bulunan ve bu konuda zaman zaman

başarılı olan bazı Ermeni örgütleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında daha geniş kapsamlı bir plan hazırlamışlardır. Bu plan çerçevesinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e yapılacak bir suikastın, ülkedeki muhalefeti harekete geçireceği ve ciddi bir kargaşa ortamı oluşturacağı öngörülmüştür. Böyle bir kaostan ise, Ermenilerin uzun süredir hedeflediği "Ermeni Yurdu" idealine ulaşmaları için uygun bir fırsat doğuracağı düşünülmüştür.

2. 1924–1925 Yılları Arasında Yapılmaya Çalışılan Suikast Girişimleri

Mustafa Kemal, hayatı boyunca çeşitli defalar suikast teşebbüsleri ile karşı karşıya kalmıştır. Bunlar arasında, 1924–1925 yıllarında Ermeni komitacıları tarafından düzenlenen suikast girişimleri üzerinde yeterli ölçüde veri bulunmadığı için bu olaylara fazla değinilmemiştir. Ermeniler, Mustafa Kemal'e suikast düzenlemek amacıyla 1924–1925 yıllarında yoğun istihbarat çalışmaları yapmışlardır. Bu faaliyetler sonucunda uygun zaman ve mekân araştırılarak, özellikle Mustafa Kemal'in yurtiçi gezileri dikkatle incelenmiştir.

Bu dönemdeki gazeteler incelendiğinde, tüm gazetelerin özellikle 1924 yılında gerçekleşen Ermeni suikast girişimleriyle ilgili olarak hükümetten ve yetkililerden yeterli bilgi alamadıkları için olayları aktarırken süreci ya eksik ya da birbirleriyle bütünleştirerek aktardıkları görülmektedir. Bu durum, gelişen olayların birbirini tamamlayan ve destekleyen bir nitelik taşımasından kaynaklanmaktadır.

1924 yılında, ilk olarak Ekim ayı içerisinde Mustafa Kemal'e yönelik suikast girişimleriyle ilgili haberlerin gazetelere yansıdığı görülmektedir (Akal, 1995, s. 110–113).

Gazete manşetlerine ilk olarak yansıyan Son Telgraf gazetesindeki haber aşağıdaki şekildedir:

“Reisi Cumhur hazretleri aleyhine Atina’da kurulan veya Ankara’da, Ya İstanbul’da tatbiki mutasavvur olan suikast failleri olarak beş ermeni yakalandı biri de yakalanmak üzeredir. Aldığımız mevsuk malumata nazaran zabıta reisi cumhur hazretlerine karşı ermeni komitecilerine icra ettirilmek üzere Yunanistan’da tertip edilmiş olan bir suikast izine rastlamıştır. Suikast Reiscumhur hazretlerinin seyahatlerinden avdetinde icra edilmek üzere tertip edilmiştir. Suikastçıların maksadı bunun İstanbul’da mı yoksa Ankara’da mı icra etmek istediğini henüz öğrenemedik. Suikastı icra etmek üzere Yunanistan’dan gizli vasıtalarla İstanbul’a altı ermeni komiteci gönderilmiştir. Bu ko-

miteciler hafı surette İstanbul'a çıktıkları gibi büyük bir cüretkârlıkla Ankara'ya kadar gitmişlerdir. Fakat zabıta bunların gizli hareketlerinden haberdar olmuş ve cinayetlerini icra etmelerine meydan vermeden kendilerini yakalamıştır. Suikastçılardan elyevm beş tanesi poliste mevkuf bulunmaktadır ve ihtilattan men edilmişlerdir. Bu ermeni suikastçılar tertibatı tamamıyla ifşa etmişler ve birçok vesikada vermişlerdir. Zabıta bu hususta ketumiyet muhafaza etmekte ve tahkikatın bir iki gün içinde bir netice halinde matbuata tamamıyla bir malumat verilmesi muhtemel bulunmaktadır. Dünyanın her tarafında milletlerin gözdesi olan büyük dehalara karşı suikastlar tertip edilmiş ve hemen her millet birtakım habislerin aşağı tıynetli mahlûkatın maksatları yüzünden ızdırap çekmiştir. Fakat çok şükür ki Türk milleti büyük bir felaketten şu suretle kurtulmuş oluyor” (Son Telgraf, 22 Teşrinievvel 1924).

Son Telgraf gazetesinin suikast haberi sonrası tahkikat bitene kadar konu ile ilgili haber yapılmaması konusunda bir tebliğ yapılmıştır. Gazete, 24 Teşrinievvel 1924 tarihli nüshasında söz konusu uyarıya uyacağına dair bir haber vermiş olmasına rağmen haberleri aktarmaya devam etmiştir (Son Telgraf, 24 Teşrinievvel 1924).

Yakalanan kişi ya da kişilerin aslında yurtdışından gönderilen komitecilerin farklı ülkelerde yer alan diğer küçük hücrelerinden bir bölümü olma olasılığı oldukça yüksektir. Komiteciler tek merkezden hareket etmediklerinden faaliyet gösterecekleri ülkelerde kullanılabilecek şahısları eylemlerin içine dâhil ederek bu hücrelere görevler vermişlerdir.

Bu dönemde suikast haberi ile ilgili olarak gazeteler Son telgraf gazetesine atfen kendi köşelerinde halkı bilgilendirmeye çalışmışlardır. Tasviri Efkar gazetesinde yer alan haberde aşağıdaki bilgiler yer almaktadır:

“Aldığımız mevsuk malumata nazaran zabıta reisicumhur hazretlerine karşı ermeni komitecilerine icra ettirilmek üzere Yunanistan'da tertip edilmiş olan bir suikastın izini yakalamıştır.

Suikast reisicumhur hazretlerinin seyahatlerinden avdetlerinde icra edilmek üzere tertip edilmiştir. Suikastçıların maksadı bunun İstanbul'da mı yoksa Ankara'da mı icra etmek istediğini henüz öğrenemedik. Bu suikastı icra etmek üzere Yunanistan'dan gizli vasıtalarla altı ermeni komiteci göndermişler. Bu komiteciler hafı suretle İstanbul'a çıktıkları gibi büyük bir cüretkârlıkla Ankara'ya kadar gitmişlerdir.

Fakat zabıta bunların gizli hareketlerinden haberdar olmuş ve hıyanetlerini icra etmelerine meydan vermeden kendilerini yakalamıştır. Suikastçılardan elyevm beş tane-si yakalansa da mevkuf bulunmaktadır ve ihtilattan men edilmişlerdir. Bu ermeni suikastçılar tertibatı tamamıyla ifşa etmişler ve birçok vesikada vermişlerdir. Zabıta bu hususta kati ketumiyet muhafaza etmekte ve tahkikatın bir iki gün içinde netice halinde matbuata tamamıyla malumat verilmesi muhtemel bulunmaktadır” (Tasviri Efkâr, 23 Teşrinievvel 1924).

Cumhuriyet gazetesinde yer alan habere göre suikastçılardan altıncısı da yakalanmıştır. Söz konusu haberde;

“Yine devirân eden şaiyalara nazaran suikaste memur olan altı ermeniden firara muvaffak olan biri de dün akşam yakalanmıştır. Diğer beş arkadaşı gibi nihayet yakayı ele veren “Arşak” ismindeki bu ermeninin ilk vasıta ile muhafazayla Ankara’ya gönderilmesini takrîr etmiştir. Polis müdüriyeti bu haberi de tezkîp etmiştir” denilmektedir (Cumhuriyet, 23 Teşrinievvel 1924).

Gazeteler incelendiğinde suikast teşebbüsü ile ilgili olarak altı kişinin yakalandığını ancak bu suikastçılardan bir bölümünün halen Türkiye içinde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Resmi makamlar ise konuyla ilgili oldukça sert bir tutum takınarak kesin şekilde olayın bir yalan haber olduğunu vurgulamışlar ve gazetecilere bu yönde beyanat vermişlerdir.

Dönemin Vali Vekili ve Polis Müdürü olan Hüsni Bey ile yapılan mülakatta Hüsni Bey olayı yalanlamış ve konuyu şu şekilde aktarmıştır:

“Dünkü Son Telgraf gazetesi mevsukiyatını temin ettiği bir habere atfen zabitanın reisicumhur hazretlerine karşı ermeni komitecilerine icra ettirmek istenen ve Yunanistan’da tertip edilmiş olan bir suikastın izini yakaladığını yazmıştır. Mezkûr gazete suikastın reisicumhur hazretlerinin seyahatlerinden avdetinde icra edilmek üzere tertip edildiğini ve fakat bunun İstanbul’da mı yoksa Ankara’da mı icra edilmek istendiği hakkında suikastçıların maksadının anlaşılamadığını da ilave etmektedir. Aynı gazeteye göre bu suikastı icra etmek üzere Yunanistan’dan gizli vasıtalarla İstanbul’a altı ermeni komiteci gönderilmiştir. Bu komiteciler hafî surette İstanbul’a çıktıkları gibi büyük bir cüretkârlıkla Ankara’ya kadarda gitmişler imiş. Fakat zabıta bunların gizli hareketlerinden haberdar olmuş ve hesap ettiklerini icra etmeklerine meydan vermeden kendi-

lerini yakalamış. Suikastçılardan beş tanesi poliste mevkuf olup bunların tertibatını tamamen ifşa etmişler ve birçok vesikada vermişlerdir. Son Telgrafın bu haberi üzerine dün Silahtar Mahallede tahkikatta bulunmak üzere birinci şube müdürü İsmail Hakkı Bey böyle bir vakadan malumatdar olmadığını söylemiştir. Polis müdür ve Vali vekili Hüsnü Bey ise vakayı tekzip etmiştir. Bu hususta malumat almak üzere müracaat eden bir muharririmiz Hüsnü Beyle şöyle bir mülakatta bulunmuştur:

- *Son Telgraf gazetesinde reisicumhur hazretlerine karşı bir suikasttan bahsedilmiştir?*
- *Canlarının istediğini yazıyorlar.*
- *Tevkif edilen beş ermeniden bahis olunuyor?*
- *Haberim yoktur. Doğru değildir. Tekzip ediniz.*
- *Zatıâlinizin ağzından tekzip edebilir miyiz?*
- *Nasıl isterseniz öyle tekzip ediniz.*
- *Son Telgraf bu haberi nerden almıştır?*
- *Bunun hakkında takibat ve tahkikat yapılması muhtemeldir.”*

Tanın gazetesi Vali vekili olan Hüsnü Bey’in beyanatının dikkat çekici olduğunu fakat aldıkları istihbarata göre “Arşak” isminde bir Ermeninin yakalandığını ve polis merkezine götürüldüğünden de bahsetmektedir (Tanin, 23 Teşrinievvel 1924).

Cumhuriyet gazetesi muhbirinin konu ile ilgili olarak Hüsnü Bey ile yaptığı görüşmede benzer cevaplar alınmıştır:

“Bu müheyyec haberin intişarından sonra şehrimizde buna benzer birçok şayialar dolaşmaya başlamıştır. Muharrirlerimizden biri, bu babta mahumat alarak İstanbul efkârı umumiyesini tenvîr etmek üzere Vali vekili ve Polis müdürü Hüsnü beye müracaat ederek suikast haberlerinin derecesini sormuş ve mumailayh beyanatta bulunmuştur:

- “Son Telgraf” gazetesinde neşrolunan Gazi Paşa hazretlerine karşı suikast tertibi ve suikastı yapmak isteyenlerin başının tevkifi haberini kati surette tekzip edebilir misiniz?”

Muharririmiz bu pek mühim meselede de gazetelere malumat vermek istenilmemesinden endişe ederek “Son Telgrafın neşriyatı doğru olup olmadığı hususunu ısrarla Hüsnü Beyden tekrar sormuş mumailayh şu cevabı vermiştir:

- “*Rica ederim efendim sözlerime, itimat ediniz, “Son Telgraf”ın verdiği haberler tamamen asılsızdır*” (Cumhuriyet, 23 Teşrinievvel 1924).

Suikast haberini bir anlamda ortaya çıkaran Son Telgraf gazetesinin bir ęün sonraki nüshasında olayın çok daha değişik boyutlarda irdelendiği görölmektedir. Aynı zamanda Manok Manokyan isminde yakalanan ermeni teröristin bu olayla alakası olmadığı öne sürölmektedir:

“Beş ermeninin tahtı tevkife alındığı muhakkaktır. Yakalandığı söylenen bir ermeni bu mesele ile alakadar değildir. İşin aslı Eskişehir’deki bir takiple yakalanmıştır. Bu tevkif işi ortaya çıkarmıştır. Dâhiliye Vekili Recep Beyin gazetecilere mahumat verilmemesi yolunda memurlarına gönderdiği tamimin intişar ettiği dünkü ęün son telgrafın verdiği haber rüesayı şaşırtmış görünüyordu. Fakat şaşıllacak şey rüesanın vali beyin son telgrafın suikast haberini bahsedilen muharrirleri kemali hayretle “Allah Allah”, “bilmiyorum”, “mahumatım yok” demesi değil bazı refikanın şaşkınlığıdır. Çünkü dâhiliye vekili beyin emri üzerine validen bu kadar mühim bir mesele için değil haftalardan beri, gizli tuttuğu diğer mesele içinde aynı cevabı almak tabiidir. Binaaleyh bundan sonra rüesayı kıram içinde şu kaideyi bilmek faydalıdır. Haberlerde harid gibidir verilmez alınır. Dün Yunanistan’dan gelen altı ermeninin reisi cumhur hazretlerine ya İstanbul’da veya Ankara’da suikast yapmak istediklerini ve bunlardan beşinin tevkif olunduğunu yazmıştır. Filhakika bu beş ermeni elyevm tahtı tevkiftedir. Bugünkü gazeteler “Arşak” isminde bir başka ermeninin de tahtı tevkife alındığını ve bununla altıncı suikastının da tevkif edilmiş olduğunu haber veriyorlar iseler de bu altıncı suikastçı değildir. Nitekim Arşak isminde bir ermeninin değil Manokyan isminde birinin mevkuf olduğu o ęün polis müdüriyetinde aşına edilmiştir. Vaka poliste Manok isminde bir ęen ocuk mevkuftur. Fakat bunun suikast meselesiyle değil bir başka işle alakadar olarak tevkif edildiği anlaşıyor. Hakikat halde ne bu mumaileyhin ne diğerinin bu meselede alakadarı yoktur. Dediğimiz gibi beş ermeni mevkuf ise de diğer bir ermeninin veya suikastçı olarak haber verilen adamın tevkif edilip edilmediği malum değildir. Bu suikast haberi on beş yirmi ęün evvel polise verilmişti. Ankara’ya bazı adamların gittikleri şayia olunca polis müdüriyeti Galata merkez memuru Mustafa Beyle kırka yakın daire memurunu Ankara’ya göndermiştir. Eskişehir’de bir

genç şüphe edilerek takip olunmuş nihayet bu zat tevkif olunmuştur. 20-25 yaşlarında görülen bu genç isticvap edilmiş fakat kendisinin Müslüman olduğunu söyleyince ve Müslümanlığı ispat edince İstanbul'a getirilen genç fazla tahtı tevkifte bulunmamış serbest bırakılmıştır. Ancak Polis müdüriyetinden çıkarken pişkin bir zabıt memuru bunu takibe başlamış ve burada birdenbire senin ismin ne diye sormuştur. O vakte kadar kendisini Müslüman olarak tanıtan genç "Ohannes" diye cevap vermiş ve bu itiraf üzerine polis genci tevkif etmiştir. İşte bu tevkiften sonra iş takip olunmuş buradaki ipucu Ankara'ya giden polis memuru tarafından sıkıca takip edilerek suikast tertibatı ortaya çıkarılmıştır. Vali vekili ve Polis müdürü beyin kimseyi tatmin etmeyen tehzibi hakkında vakit refikamız şu mutaalayı yazıyor. Son Telgraf refikamızın ifşaatından sonra cidden ve haklı bir surette heyecana düşmüş efkârı umumiye için iki satırlıkta olsa bir tebliğ neşri ne kadar münasip olurdu. İstanbul Polis Müdüriyeti bunu yapmadıktan başka birde kendisine müracaat eden gazetecilere tehzip etmek istemiştir. Bizim sureti mevsukede aldığımız malumat ve yaptığımız tahkikat hedefi bizde mani olmamakla beraber dünkü Son telgraf ve refikamızın neşriyatını tamamen teyit etmiştir. Bundan sonra Polis müdüriyeti yapılan tehzip ve bittabi zevahiri kurtarmak gayretinden başka bir mana ifade edemez" (Son Telgraf, 23 Teşrinievvel 1924).

Manok Manokyan, ermeni teröristlerden sadece biridir. Manokyan, Eskişehir'de yakalanarak İstanbul'a getirilmiş ve burada suikastı itiraf etmiştir. Manokyan'ın verdiği ilk ifadesinde ermeni olduğunu ve altı arkadaş beraber Yunan hükümetinin talimatı ile Türkiye'ye gönderildiklerini beyan etmiştir (Tasviri Efkar, 23 Teşrinievvel 1924).

Manok Manokyan olayı ile ilgili bugüne kadar yayınlanmış eserlerde Manok'un Nisan 1925'te yakalandığı bilinmektedir. Manok Manokyan yaklaşık bir yıl önce tevkif edilmiştir. Manok Manokyan'ın bağlı bulunduğu komite üyelerinin bir bölümü yurt dışına kaçmayı başarmıştır. Ancak Manokyan olayı Mustafa Kemal'e suikast girişimi konusunda yazılmış eserlerin tümünde yanlış anlatılmıştır. Bu hatayı ilk yapan yazar konu ile ilgili bugüne kadar yapılmış en eski araştırmayı yapan kişi olan Feridun Kandemir'dir. Kandemir'in hazırladığı "Atatürk'e İzmir Suikastından Ayrı 11 Suikast" adlı eserinde Manok'un tevkif edildiği tarih olarak Nisan 1925 gösterilmektedir. (Kandemir, 1955, s.110-113) Bu çalışmaya atfen yapılan çalışmaların tamamında Manok olayı 1924'te gerçekleştirilmeye çalışılan

suikastlardan farklı olarak görölmüştür. Ancak olay incelendiğinde suikast sürecinin daha kapsamlı ve birbiriyle bütünleşmiş olduğu görölmektedir (Yazman, 1969, s.158).

Manok Manokyan'ın yakalanma sürecini Tanin gazetesi şu şekilde aktarmaktadır:

“Merkezi Atina’da olan bir komitenin Türkiye’de bazı şüpheli gaileler peşinde faaliyette bulunduğu öteden beri işitilmekteydi. Bilhassa zabıta mahfili böyle bir komitenin mevcudiyetini vuku bulan mutat ihbarlar üzerine haber almış ve müteakkid davranmaya başlamıştır. Yunan ve Ermeni parasıyla tenvir olunan bu teşkilat bilhassa bazı ermeni gençlerini maksadının temini için kullanmaktadır. Polis müdüriyeti bu komitenin maksat ve gayeleri hakkında kâfi malumat elde etmeğe muvaffak olduğundan bilhassa son zamanlarda şehrimize hariçten gelecek Ermenileri saki bir tetkik ve merkubeye tabi tutmakta idi. Mamaşih komite kendisine lüzumlu olan uzuvları İstanbul dâhilinde bulunmakta müşkülat çekmemiştir. Bundan yirmi gün evvel zabıtaya vukuu bulan bir haber dahi bazı şüpheli eşhasın İstanbul’da meçhul bir maksat için çalışmakta olduklarını bildirmiştir. Bundan birkaç gün sonra Eskişehir’de yirmi beş yaşlarında hüviyeti meçhul bir genç yakalanmıştır. Hiçbir iş meşguliyeti olmayan bu genç Eskişehir sokaklarında birkaç defa görölmüş ve ne maksatla yabancı bir şehirde dolaştığını izah edemediğinden İstanbul’a sevk edilmiştir. Meçhul şahıs İstanbul’da polis müdüriyetine celp olunarak istintak edinmiştir. Merkurum kendisinin Müslüman olduğunu ve işsiz kaldığından Eskişehir fabrikalarında çalışmak maksadıyla mezkûr şehre gittiğini iddia etmekte hüviyeti nerele olduğunu vazi bir şekilde ispat edememiştir. Bunun üzerine merkumun muayenesi icra edilmiş sünnetli olduğu anlaşılmıştır. Üzerinde celp şüphe hiçbir şey çıkmayan bu şahıs polis tarafından serbest bırakılmış ve müdüriyeti terk ederken bir taharri memuruna son bir ümit ile:

- *Hemşeri adın ne idi?” diye sormuştur. Merkurum dalgınlığa gelerek:*
- *Ohannes” cevabını vermiş ve bu suretle hüviyeti meydana çıktığından derhal derdest olunmuştur. Zabıta Ohannes’in yakalanması üzerine tahkikatı tamik etmiş ve fiľhakika Ohannes’inde dâhil olduğu sefil arzular*

peşinde dolaşan bir komitenin faaliyette bulunduğuna kanaat getirmiştir.

Ohannes her şeyinin ortaya çıktığını anlayınca zabıtaya itirafta bulunmaktan çekinmemiş ve refikasının miktar ve gayesi hakkında da malumat vermiştir. Bu malumat Atina'da ermeni fedailerinin idare ettiği bir komitede gazi paşa hazretlerine bir suikastın mevcudiyetini teyit eylemiştir.

Yapılan tahkikat komite efradından bazılarının Ankara'ya gitmiş olabilmeleri ihtimali ortaya koyduğundan zabıta derhal faaliyetine geçmiş pazartesi günü galata merkez memuru Mustafa beyin idaresinde üç sivil komiser ve yirmi iki taharri memurundan mürekkep bir kuvvet gönderilmiştir. Taharri memurlarının kâffesi zabıtayı siyasiyeye mensup olup polisin faaliyet carizesiyle tanınmış bazı memurları da bunların arasına dâhil olunmuştur. Polis müdüriyeti Mustafa Beyin Ankara'ya gittiğini gizlemekte ise de mumailayhin yukarıda bahsettiğimiz polis kuvvetinin başında olarak Ankara'ya gittiğini gizleyemeyecek derece aşikârdır.

Halen zabıta beş ermeni komiteci mevkuf bulunmaktadır. Bunlar ile her ne surette olursa olsun temasa mani eylemişlerdir. İsmail Hakkı Bey evvelki gece müdüriyette kalarak el ayak çekildikten sonra komitecileri isticrab (istihrab) etmiştir. Bunlardan biri yirmi yaşlarında Arşak isminde bir şahıstır. Arşak aslı Türkiyeli olup uzun müddetten beri şehrimizde iskân etmiş bulunuyordu. Ahiren sahte bir pasaport ile İstanbul'a gelen Arşak dün de yazdığımız gibi limanda derdest edilmiştir. Komitecinin en azılılarından telakki edilen bu şahıs Atina'daki merkezden aldığı talimat ve emir ile İstanbul'a gelmekte idi. Arşak'tan başka evvelki gece manok isminde bir ermeni gencide tevkif edilmiştir. Zabıta bu şahısın ne sebeple tevkif edildiğini gizlemektedir. Mamefih Manok'un da diğer komiteci mevkuf ile bir arada bulundurulduğu anlaşılmaktadır" (Tanin, 24 Teşrinievvel 1924).

Manok Manokyan'ın yakalandığı dönemde, Türkiye hudutları dâhilinde bulunan komiteci Ermenilerin yapılan neşriyat sonucunda ülkeyi terk edecekleri düşünülmüştür. Bu sebeple olayla ilgili basının bilgi alışverişini kısıtlayıcı bir takım tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Yapılan en önemli gi-

rişim memurlara gazeteler ile yapılacak mülakatlara ilişkin çıkarılan genelge olmuştur.

Çıkarılan genelge ile ilgili olarak kimi gazeteler bu durumu “sansür” kimileri ise “gizlilik” genelgesi olarak yorumlamışlardır. Genelge şu şekildedir:

“1. Mahdud olmakla beraber bazı vilayetler memurun ve mensubiyenin gazetelerde mülakatı çok elim ve şayanı saik bir münazara arz etmektedir. Atideki emirlerinin ve lev ki şeklen olsun icrasında terakki gōsterenleri umurun nizamnamesinin yirmi altıncı maddesi mucibince tecziye edeceği ve onar polis ve jandarma ve devair efradı gibi kuvveyi mesahaden iseler ve bilhassa bunların amirlerinden bulunurlarsa esbabı mesduddan addeyleyeceğimi beyan ederim. 2. Gazetelerle mülakat her memur için ve her zabıta mensubu ve jandarma sureti katiyede münevverdir. Yalnız bizzat vali ve valinin gıyabetinde resmen ona vekâlet eden zat icabında mümkün olduğu kadar kısa olmak ve lüzumu katiyeye müstenit bulunmak şartıyla mülakat yapabilir. 3. Başka hiçbir memurun hiçbir suretle herhangi meseleye dair olursa olsun mülakat vermesi caiz olmayıp böyle bir şey gazetelerde görüldüğü takdirde birinci derece o memurun en büyük amiri ikinci derece vali derhal süratle meseleye vaziyet ederek icap edenlerin ifadelerini âhiz ve tahkikat icrasıyla vaziyeti tespit edecek vilayet vasıtasıyla vekâlete malumat verilecektir. 4. Emir hilafı gazetelere verilen malumat eğer hükümetçe bir zarara mucip görölüyorsa müsebbi memurun nizamnamesini yirmi sekizinci maddesi mucibince bir daha katiyen dâhiliye memuriyetlerinde istihdam edilmemek üzere vazifeden çıkarılacaktır. Bu idari cezadan başka zararın derecesine göre ayrıca kanuni umumi cezanın yüz ikinci maddesinin birinci bendi mucibince bir ay mahkemeye sevk olunacaktır. 5. İsim zikretmeksizin selahiyatdar bir zatın ifadesine atfen kaydıyla gazetelerde görülecek her mülakat ve malumat derhal birinci derecede malumatın şekil ve rengine nazaran herhangi daire mensubiyetinden çıktığı tabiyatıyla anlaşılacağı için daire müdürü veya kaymakam ikinci derecede vali tahkik ve alakadarı tespit ederek icabı vekâlete yazılacak ve neticeyi cezaiyesi derhal tebliğ kılınacaktır. 6. Gazetelerde görülen haberlerden resmen cereyan etmiş bir muameleye telakki olanlar görölürse bir zatın ifadesine matuf olduğu mezkûr bulunmasa dahi mutlaka o işin

ruhiyetine memur daireden çıkmış olması lazım geleceğinden altıncı maddedeki şekilde tahkikat ve takibat yapılacaktır. 7. Vilayetler yevmi gazeteleri her gün bu noktayı nazardan tetkik ederek bu emir hilaflı neşriyatı takibe sureti hususiyete bir memur tahsis ederek her cürümün süratle meydana çıkmasını temin eyleyecektir. 8. Emir ve memurların tebdile bu emir ahkâmının mahkûmu nisyan olması ve her yeni emir ve memura tebliğinin teminine mecburdur” (Hâkimiyeti Milliye, 25 Teşrinievvel 1924; Cumhuriyet, 28 Teşrinievvel 1924).

Bununla birlikte çıkarılan genelgeye uymayan İstanbul Polis Müdüriyetinde görevli iki memura da ceza verildiği anlaşılmaktadır (Son Telgraf, 25 Teşrinievvel 1924).

Yayınlanan genelge ile suikast girişiminin gazetelere yansımaları bir anlamda engellenmek istenmiştir. Ayrıca Ermeni komitecilerinin yurtdışına kaçmadan yakalanması, bu genelgenin yayınlamasında yer alan önemli sebepler arasındadır. Dönemin Dâhiliye Vekili olan Recep Bey’in konu ile ilgili yaptığı mülakat oldukça önemlidir. Recep Bey mülakatta suikast teşebbüsü ile ilgili de konuşmuştur:

“Her memur kendisini istediği gazeteye muamelatı resmiye hakkında malumat vermek salahiyetiyle mücehhez addeyleirse idareye anarşi tarîk olur. Hiçbir mülâhaza bu tarîk hareketin şayanı müsamaha addeylemesine mesul olamaz. Politika hayatına sahne olan gazetelerde devletin esasını teşkil eden makamat ve muamelatı resmiyenin ve memuriyenin münasebetini tanzim etmek bir vazife idi. Malum tamim ile bu ehemmiyetli vazifeyi ifa etmiş oldum. İstanbul gazetelerinde intişar eden suret bu baktaki vekâlet emrinin büsbütün başak bir şeydir. Vekâletin tamiminde matbuat ile temas hakkı vilayetlere İstanbul için zabıta’yı talik eden mahsusata maksur kalmak üzere polis müdürüne ve gaybubetlerinde (bulunmama) vekillerine verilmiştir. Bu suretle devletin muamelatı hakkında selahiyatdar olmayan ağızlardan sızan ve idareyi umumiyeimizin kuvvetine her suretle sûtîesir icra eden yalan yanlış haberlerin intisarı mani olunmuştur. Emrimde mahrem hususâtın intisarına ait ahkâm, mevcut kuvvetindeki noktanın tekrar hatırlatılmasından ibarettir.

- *Bu tamime rağmen gazetelerin yine birçok memurlardan mahrem malumatı almak yolunu bulacakları mü-talaasına ne buyurursunuz?*

- *Dünya kurulduğundan beri emirleri kanunları dinlemeyenler vardır. Salim bir idarenin vazifesi emirleri nizamları yerinde vaktinde ita vâzetmek ve muhalif hareket edenlerin peşini bırakmayıp mütecavizleri takip ve ceza eylemektir. Bu prensipte zaaf göstermek huzur ve selameti mesuliyetini deruhte ettiğimiz heyeti ictimaya mühim zararlar ikâ eder.*
- *Habersizlik yüzünden birçok yanlış şeylerin intişarı muhitte hakikaten uzak ve zararlı fikirler tevellüd edeceği söyleniyor.*
- *Hükümete temas eden haberleri almak için dediğim gibi imkân kapısı açmak bırakılmıştır. Müracaat zararları tanzim edilerek maksat temin edilir. Hükümet binasının her kapısından ve her penceresinden havadis sızdırmak suhuletine alışanlar için gerçi biraz müşkül olacaktır. Fakat bu işin hüsnü tanzimi sayesinde maksat temin edilir. Her memurun devlet işlerine dair istediği zaman söz söylemesinden tevellüd eden ve edecek mazurları göz önüne getirenleri memleket hesabına bu tedbirden memnun olacaklarını ümit ederim.*
- *Gazi paşa hazretleriyle ricali milliyeye suikast teşebbüsü hakkında son günlerde mevcut havadisler hakkında malumat lütfeder misiniz?*
- *Bir devletin zabıta vekayı arasında her türlüşü bulunur. Birkaç ay evvel hükümet bir Avrupa memleketinde diğerlerine nispetle şayanı dikkat edilebilecek bir izi ele geçirmesi ve itinayla takip eylemekte bulunmuştu. Ağleb-i ihtimal aynı iz yerinden geçerek meselenin tarihiyle Edirne vilayetinden hududumuza girmek mütecavizlerin bir kısmı memleketimiz dahilinde ele geçirilmiştir. Türk polisi mesele üzerinde bütün kuvvetiyle çalışmaktadır. Fakat kati neticenin istihsalini bekliyorum. Vaziyeti teşebbüsten ve tahkikatı işgalden ihtiraz için fazla malumat vermeyeceğim” (Hâkimiyeti Milliye, 27 Teşrinievvel 1924; Vakit, 28 Teşrinievvel 1924; Son Telgraf, 27 Teşrinievvel 1924; Cumhuriyet, 29 Teşrinievvel 1924).*

Recep Bey bu mülakattan birkaç gün sonra verdiği bir başka mülakatta suikast teşebbüsünün Mustafa kemal değil diğer devlet büyükleri için planlandığını öne sürmüştür (Son Telgraf, 30 Teşrinievvel 1924).

Bununla birlikte Patrik Kaymakamı ve Meclisi Cismani Reisleri tarafından Vakit gazetesinde suikast teşebbüsü ile ilgili olarak bir telgraf çekildiği anlaşılmaktadır:

“Mesele hakkında iki gün kadar evvel patrik kaymakamı Arsanikiyan ve meclisi cismani reisi Mevsudiciyan efendiler tarafından Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine bir telgraf çekilmiştir. Arsanikiyan ve Mevsudiciyan efendiler bu telgraflarında Türkiye’deki Ermenilerin haricteki komitecilerin bu nevi fesat hareketini nefretle karşıladıklarını, kendilerinin ve Ermenilerin genç Türk cumhuriyetine laizal ve rabıtalılarla merbut olduklarını bu itibar ile hissi sadakalarını rencide eden neşriyata nihayet verilmesi için emirlerine muntezar bulunduklarını hissiyatı tazimkarlarını terdifan bildirmişlerdir. Bu yolda bir müraacatata başvekâlet makamına yapılmıştır” (Vakit, 28 Teşrinievvel 1924).

Suikast haberini kamuoyunun önüne çıkaran gazete olan Son Telgraf ve diğer gazetelerin yetkililerden suikast teşebbüsü ile ilgili yeterli ölçüde bilgi alabildiklerini söylemek pek doğru değildir. Ancak özellikle İstanbul basını ve Son Telgraf gazetesi suikast meselesini açıklıkla okuyucuya duyurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Son Telgraf gazetesi bu yayınların yapılmasının gerekçesini açıkladığı sayısında şunları vurgulamaktadır:

“Hükümet bir iki haftadan beri gazetelere hiçbir haberin sızmasına çalışıyor. Hatta en adi ve en hayatı meselelerle bile gizlemekte tehdit ediyor. Dâhiliye vekili beyin buna ait tamimi var. Bu tamim yüzünden hayatlarıyla bütün milletin, hatta bütün cihanın alakadar olduğu vatanperverlere karşı tertip edilmiş suikastta gizlendi... Tahkikatı işgal etmemek için nelerin yazılmaması lazım geldiğini İstanbul gazetecileri pekiyi takdir etmiş ve öyle hareket etmiştir. Eğer hadisenin hiç mevzubahis edilmemesi lazım idi ise biz buna muvaffak olamazdık. Biz vatanımızı nasıl sevmek lazım geldiğini başkalarından ders almayacak kadar salim bir surette takdir ederiz. Hayatıyla hepimizin bütün milletin bütün devlet tesisatının alakadar olduğu bir zatın tevcih edilmek istenen hain zorbanın bütün memlekette bu faili tasvir ve tasmim edenler için hiçbir akıbet hazırlanacağını hatırlatmak tanzimini göstermek olsa olsa suikastçıları müteessir edebilir. Mefkûremize silah atılacağını işittiğimiz zamanda mı bir kaya parçası gibi donuk kalalım?” (Son Telgraf, 27 Teşrinievvel 1924).

Suikast meselesi ile ilgili olarak hükümette birtakım önlemler alınmaya çalışılmıştır. Ankara'ya giriş ve çıkışlarda birtakım kontroller yapılarak önlem alınmaya çalışılmıştır. Şüpheli görünen herkes aranarak kontrol edilmiştir. Yetkililerin yaptığı kontroller İkdâm gazetesinde şu şekilde yer bulmuştur:

“Ankara'ya gidenler şüpheli eşhas olmaması ve hüviyetinin layıkıyla tespiti için zabıta merkez hükümete giden her şahıs hakkında tahkikat yapmaktadır. Fakat memleket dâhilinde seyahat serbest olduğundan bu tahkikat evvelce yapıldığı gibi gitmeden evle değil Ankara'ya gittikten sonra icra edilmektedir. Ankara'ya gitmek üzere Haydarpaşa'dan hareket edenlerin tren dâhilinde polisler tarafından künyeleri alınmakta nereye gideceği ne maksatla gideceği sorulmakta nüfusu mezkûrelerinin suretleri hususi bir deftere kaydedilmektedir. Eskiden beri tatbik edilen bu usulden başka suretle istifade edilmektedir.

Trende kaydedilen şahıslar Ankara'ya giderken Ankara polis müdürü bunlar hakkında tahkikatını yapmakta ve geldiği yere telgraf çekerek her şahsın hayatı mazisi ve hayalesi hakkında malumat istemektedir. Kadına dahi on beşini geçmiş kızlara dâhil bu usul tatbik edilmektedir. Merkez hükümete giden eşhas hakkında İstanbul'da ikamet ettikleri mahallesinin heyeti ihtiyariyesince tahkikat yapılarak matbu evraklar üzerine tanzim kılınan tezkiye evrakı merkeze gönderilmektedir. Bu muamele son günlerde tespit edilmiş bunun mahud suikast meselesi ile alaka-dar olduğu tabiidir” (İkdâm, 15 Teşrinisani 1924).

Hükümet, suikast meselesi ile ilgili olarak aldığı her istihbaratı kullanmaya çalışmıştır. Suikast ile ilgili her türlü bilgi ve belge kullanılarak birçok şehirde tahkikat genişletilerek sürdürülmüştür. Yapılan baskınlardan bir tanesi Beyoğlu'nda gerçekleşmiştir. Elde edilen istihbarat neticesinde hareketlerinden şüphelenen bir Ermeni'nin Beyoğlu'nda bulunan evi kordon içine alınmış ve yapılan baskın neticesinde yakalanan kişinin dönemin meşhur yankesicilerinden biri olduğu anlaşılmıştır (Son Telgraf, 14 Teşrinisani 1924).

Bu dönemde hükümet, Ermeni komitelerinin Türkiye içerisindeki destekçilerden de yardım sağlayarak Türkiye hudutlarından içeri sızmaya çalıştıkları istihbaratını almış ve çalışmalarını bu yönde sürdürmüştür. Ermeni komitecilerinin Bulgaristan ve Suriye sınırı üzerinden Türkiye'ye girmeye çalıştıkları üzerinde durulmuştur. Tanin gazetesi konuyla ilgili olarak şunları aktarmıştır:

“Ermeni ihtilalcılarının Türk toprağına dâhil olmak üzere Bulgaristan’da toplanmakta olduklarına dair bazı haberler deveran etmekte idi. Dün icra ettiğimiz tahkikatla Bulgaristan’da faaliyete geçen bir ermeni komitecisi hakkında şayanı dikkat malumata desteres olduk. Bazı ermeni ihtilalcılarının Türkiye’de suikast ve vahşet şeyler hazırlamak maksadıyla Bulgaristan’da ta’cim ettikleri ve muhtelif suretlerle hudutlarımızdan içeri dâhil olmaya çalıştıkları artık tahakkuk etmiştir... Alınan haberlere göre “Arşak” isminde bir ermeni ahiren Garbi Trakya’ya geçmiş ve Gümlüce’de başına topladığı birkaç yüz Çerkez ile hudut karakollarımızdan içeri girmeye teşebbüs etmiştir. Bunun üzerine garb hududumuza tedabire lâzime ittihaz olunmuştur. Şehrimiz polis müdüriyeti de deniz tarikiyle İstanbul’a gelecek olanlar hakkında saki tarassut ve takibatta bulunmak üzere emir alınmıştır. Kısmı siyasi şubesinden ve en faal taharri memurlarından bazıları deniz merkezinde ifayı vazife etmek üzere gönderilmişlerdir. Karadeniz ve bilhassa Varna’dan gelecek sefain yelkenli ve takalar polisçe saki bir teftişe tabi tutulmaya başlanmıştır.

Zabita diğer taraftan Bulgaristan’daki komite heyeti faaliyetinin İstanbul’da temas ve muhabere ettiği mahalleri anlamak için fevkalade sarfı mesai etmiştir. İstanbul’da oturan ve birçoğu ticaretle meşgul bulunan bazı Ermenilerin Bulgaristan’da henüz hüviyeti anlaşılamayan bazı kimselerle muharebatta bulunduğu anlaşılmıştır. Ticari evrak ve komitelere dâhilinde gönderilen bu evrak hakkında polis ciddi ve esaslı tedabiri ittihazı mecburiyetinde kalmıştır.

Bu hususta zabita tarafından mühim bazı delillerde ele geçirilmiştir. Mamaşih polis kısmı siyasisi her meselede olduğu gibi komitecilerin bu faaliyeti hakkında da bir ketumiyet ibraz ettiğinden hadisenin dereceyi şümul ve ehemmiyeti ile muharebenin kimler arasında cereyan ettiği anlaşılamamıştır. Bulgaristan’da meşum maksatlar ile tecim ettikleri anlaşılan ermeni komitecilerinin İstanbul’a dâhil olabilmeleri ihtimali de nazarı dikkate alınmış ve şüpheli eşhasın herhalde Anadolu’ya edhal edilmemesi için tedabiri lâzime ittihaz olunmuştur. Haydarpaşa trenlerinin sıkı bir kontrole tabi tutulması takdir etmiştir. Polis trenler vasıtasıyla hiç kimsenin zabitanın maluma-

tı haricinde Anadolu'ya geçmemesi için bu kontrolü kâfi görmediğinden trenlere miktarı kâfi sivil polisin tariki takdir etmiştir” (Tanin, 15 Kânunuevvel 1924).

Ermenilerin bazı Çerkez ve Yunan asıllı çetelerle irtibatı yeni değildir. Mustafa Kemal'i kendileri için tehdit olarak gören bazı yerli ve yabancı çevreler gelecek dönemlerde de suikast girişimleri planlamışlardır. Dönemin gazetelerinden bazıları suikast tertibinin arkasında da (Çerkez) Ethem ve Yüzellilikler listesinde bulunan bazı kişilerin olduğunu ileri sürmüşlerdir. Konuyla ilgili gazetelerde birçok iddiaya yer verilmiştir. Son Telgraf gazetesi (Çerkez) Ethem ve suikast meselesini şu şekilde değerlendirmiştir:

“Artık bütün bu teferruat ve şimdi bu kadar cereyan edilen tahkikat şunu ispat etmiştir: Merkezi Atina'da olmak üzere bir ermeni suikast komitesi vardır. Bu komite başta reisicumhur hazretleri olduğu halde birçok türkün hayatına kast etmeği kararlaştırmıştır.

Anadolu'nun işgalinde Yunanlılara yardım eden Çerkez Ethem gibi birçok vatan hainiyle teşriyi mesai eden ve istirdadı müteakip yunan serverleriyle Atina'ya kaçan ermeni komitecileri başlarında meşhur ermeni komitacı Antiraniyan olmak üzere toplanmışlardır. Bunlara Anadolu'dan kaçan ermeni zenginleri de yardım etmektedir. Bu komiteye birçok fedai ermeni gençlerine kanlı vazifeler tevdi etmiş ve bu vazifelerinde muvaffak oldukları takdirde mükâfat göreceklerinin sözünü vermiştir. Hatta bu komitenin İstanbul'da birçok ermeni ve Rum hainleri ile münasebat ve muhaberatta bulundukları vakidir. Çok şükür ki zabitimiz mütekayyızdır, Ermenilerin Türkiye'ye girmeleri safi kontrol ve tedabir altına alınmıştır. Hatta bu cümleden olarak geçenlerde Beyrut'tan İstanbul'a gelen ve Gazi Paşa'ya Türk bayrağı hediye edeceğini söyleyen hüviyeti meçhul bir adamda bu şüphe ile tevkif edilmiş ve geniş tahkikattan sonra hüviyeti anlaşılarak serbest bırakılmıştır” (Son Telgraf, 27 Teşrinievvel 1924).

Yüzellilikler listesinde yer alan kişilerle suikast sürecini ilişkilendiren bir başka haber İkdâm gazetesinde yer almaktadır:

“Manok, bazı istihbaratımıza göre bilhassa yüz elli kişilik listeye dâhil bazı hainlerinde bunlarla münasebetleri mahsustur. Suikastçı teşkilatının en ziyade Bulgaristan taraflarında merkezi karargâhı mevcut bulunduğu da mürevvidir.

Ermeni komitesine dâhil olarak birlikte suikast tertibatını ihzar eden ve kara listeye dâhil isimleri malum olan hainlere firari Rum ve Ermenilerin pek çoğu muaveneti nakdiyede bulunmuşlardır.

Yalnız diğer refikamızda bu suikast haberi yazılırken maksadı aslının gazi paşaya karşı bir hareket olduğu kaydedilmişti. Hata işte buradadır. Elde edilen vesikaya nazaran tertibatın mahiyeti umumidir. Fedayiler vasıtasıyla öldürülmesi mutasavvir yalnız bir şahıs değil, birçok mebuslar ve erkânı millîyenin önde gelenleridir” (İkdam, 28 Teşrinievvel 1924).

İkdam gazetesi, Manok Manokyanın (Çerkez) Ethem ve bazı Yüzelliliklerle de irtibatı olduğunu ortaya koymaktadır. İkdam gazetesinin bir başka nüshasında Manokyan olayı ve tahkikat süreci şu şekilde yansıtılmıştır:

“...Yakalanan çocuğun işsaatı meseleyi zabıtaya etrafıyla ve tafsilatla anlatmış oluyor. Suikast tahkikatı hakkında dünkü nüshamızda mufassal malumat vermiş ve tahkikatın ne safhada olduğunu kardeşlerimize bildirmiştik. Dünde bu mesele hakkında oldukça meraklı haberler almaya muvaffak olduk. Bunları kardeşlerimize bir vecize naklediyoruz. Öğrendiğimize göre memleketimiz dâhilinde tatbik edilecek olan suikast programının ve teşkilatının mevcudiyeti Çerkez Ethem’den İstanbul’a gelen bir mektuptan meydana çıkmıştır... İsmi saklanan bir yerden gelen bir mektup zabıta tarafından haber alınmış mektup elde edilerek münderecatı sayesinde zabıta oldukça tenvir etmiş ahvale vakıf olunmuştur. Takriben üç dört ay evvel elde edilen mektup hükümetin ve zabitanın nazarı dikkatini celp etmiş ve zuhura muhtemel her türlü vakaya karşı hükümet o zamandan beri tedabiri şedide ve lâzıme ihtihazına lüzum hissetmiştir. Hükümet bir taraftan tedabiri ihtihaz ederken zabıtada diğer taraftan vesait itibariyesini çoğaltmış ve elde edilen iz üzerinde fazla malumat almaya sarfi gayret etmiştir. Nazarı dikkati celbeden ve münderecatı ve zabıtayı ve hükümeti birçok hakikatlerden haberdar eden (Çerkez) Ethemin mektubu işin anlaşıldığına göre işin başlangıcını teşkil etmiştir. Günün birinde Eskişehir’de yakalanıpta İstanbul’a getirilen ve hâlihazırda Ankara’da mevkuf bulunan ermeni çocuğu meselenin ikinci safhasını teşkil etmektedir. Yakalandığı zaman Müslüman olduğunu iddia eden Ermeniye İstanbul’da polis müdüriyetinde hudut haricine çıkarmayı düşünmemiş fakat tahkikatın ikma-

li için meseleyi bir defada ikinci şubeden birinci şubeye havale etmiştir.

Birinci şubenin baş memurlardan biri çocuğu istimtak ederken ağzından birçok (esrar) sır almağa muvaffak olmuş az zamanda çocuk hakikati beyan tefarruatı ve tafsilatıyla nakil ve ikrar etmiştir. Bu suretle Çerkez Ethemin mektubundan öğrenilen bazı hakikatler Ermeninin ifadati sayesinde tesvik edilmiş ve mesele etrafiyla anlaşılmıştır. İşte zabıta bundan sonra tahkikatını tevzi ediyor ve birçok izler daha elde etmeğe muvaffak oluyor. Ermeni çocuğu yalnızca işlerin içyüzünü anlatmakla kalmıyor. Üstü başı arandığı zamanda polisinde elinde bazı mektuplar ve birkaç adet bin liralık evraki nakdiye bulunuyor ve bunlarda kuvvetli delil ve ayrı bir vesika teşkil ediyor. Zabıta tahkikatını teshin için kendisini hariciden İstanbul'a bazı yerlere gelen mektupları da elde etmek mecburiyetinde hissettiğinden polis müdüriyeti bu hususu temin için posta müdüriyetine müracaat etmiştir. Mektupları ne teslim ne de açtırmaya razı göstermeyen posta müdüriyet ile zabıta arasında bu noktada ihtilaf zuhur etmiştir. Neticenin ne olduğunun bilmiyoruz. Fakat zannettiğimize göre zabıta tahkikatı teshil için her türlü vasıtanın istifade etmek çarelerini temin etmeğe muvaffak olmuştur ve hatta geçenlerde posta mevzuları arasında zuhur eden gürü esnasında zabıta postanede birde teşkilat vücuda getirmiştir. Öğrendiğimize göre bu günkü dünden Trabzon'dan aldığı bir mektup münderecatına nazaran tahkikat icra etmektedir. Bu mektup şehrimizde bulunan bir ermeni tüccarının bu suikast meselesi ile alakadar olduğuna dairdir. Bu mesele hakkında Trabzon ile muhabere cereyan etmektedir” (İkdam, 28 Teşrinisani 1924).

1924-1925 yılları arasında gerçekleştirilmeye çalışılan suikast meselesinin kilit ismi Manok Manokyan'dır. Manok Manokyan ile ilgili tahkikat sürecini İkdam gazetesi şu şekilde aktarmıştır:

“İstanbul polis müdüriyeti ile Ankara polis müdüriyeti suikast tertibatı hakkında geçenlerde elde edilen vezayeti vesika ve delil üzerinde tetkik ve tahkikat etmektedirler. Tetkik edilen eşhasın ifadeleri vukuu bulan ifşaat tahkikata oldukça yardım etmiştir. Emniyeti umumiye müdürü bu mesele için icrayı memurlar temin etmiş ve meselenin tamamen meydana çıkması için her türlü fedakârlığı yapmaya hazırlanmıştır. Tahkikat muhtelif taraflarda

muhtelif suretlerle cereyan etmektedir. Eskişehir, İzmit'te de takibat ve tahkikat icra edilmekte, İstanbul ve Ankara'da bu takibat ve tahkikat daha hamiyetli bir surette cereyan etmektedir. Tevkif edilenlerden bazılarını mevkufen Ankara'ya gönderen Galata merkez memuru Mustafa Bey elyevm Ankara'da polis müdürü Dilaver Bey maiyetinde aynı mesele ile meşgul bulunmaktadır. Mumiileyhe daha bir müddet Ankara'da kalacak ve tahkikatın ikbalini bekleyecektir. Ankara'da Mustafa Beyden maada İstanbul'dan giden daha dirayetli taharri memurları da bulunmaktadır.

Tahkikat evvelce yazdığımız gibi çok meraklı safhalar arz etmektedir. Polis müdüriyeti bu mesele etrafında bir tek kelime söylememekte ve fevkalade ketum davranmaktadır. Mamañih sureti mahsusada ihtisalini muafık olduğumuz evvelce tevkif edilen eşhas hakkında tahkikat icra edilirken onların bazı zarflar elde etmiş ve bu zarfların içinde düz beyaz mektup kâğıdından başka bir şey bulunmamıştır. Görülen lüzum ve hissedilen şüphe üzerine bu mektuplar kimyahanelere götürülmüş ve bu suretle bazı esrar meydan çıkmıştır. Bu meselede medhaldar oldukları anlaşılan beş kişide takip edileceklerini anladıkları dakikadan itibaren firar etmişlerdir. Mesele gazetelere aksettiği gün ihtiyatkâr deviranan bu emirleri harici gidebildiklerine ihtimal verilmemektedir. Bunların behemahal İstanbul'da veya Anadolu'nun yakın şehirlerinde bir yere gittiklerine bir kanaatname vardır. Geçenlerde bunlardan biri Beyoğlu'nda görülürken zabıtaya haber verilmiş ise de girdiği bir evi kordon içine alınmış fakat neticede emekler boşa gitmiştir. Zira ev basılıp arandıktan sonra bulunan adamın şehir yan kesicilerinden biri olduğu anlaşılmış merhumun aranılan şahsa fazla benzediği görülmüştür. Zabıta elinde bu mesele ile alakadar birçok kimselerin resimleri ve isimleri bulunmaktadır” (İkdam, 14 Teşrinisani 1924).

Manok Manokyan olayı ile ilgili olarak Tasviri Efkâr gazetesinde ise şu bilgiler yer almıştır:

“Reisicumhur gazi paşaya suikast tertip eylemek ve Türkiye dâhilinde yer yer katliamlar, isyanlar, yangınlar vukuu getirmek üzere bir komitenin Bulgaristan'dan hudutlarımıza geçtiği ve komite azasından Manok isminde bir mühtedinin tevkif edildiği ve hükümetçe tahkikata başlandığı malumdur. Merkezi Bulgaristan'da bulunan

ve beynelmilel teşkilatlarla münasebatı olan bir ermeni intikam komitesi Türkiye dâhilinde anarşı vücuda getirmek ve yer yer ihtilaller ika etmek üzere İstanbul tarikiyle Anadolu'ya dört kişiden mürekkep bir heyet göndermeye karar vermiş ve bu heyet Bulgaristan'dan hareket etmiştir. Pasaportsuz olarak İstanbul'a girmeye karar veren Ermeniler Bulgaristan'dan hareket eden bir marşandize atlamışlar ve vagonların altına uzanarak kimseye görünmeden Karaağaç'a vasıl olmuşlardır. Kolaylıkla kendilerine Türkiye hudutları dâhiline atan Ermeniler Sirkeciye kadar marşandiz treninin vagonları altında seyahat ederek İstanbul'a gelmişlerdir. Sirkeciye birdenbire vagonların altından çıkmamışlar ve geceyi beklemişlerdir. Hava karardıktan sonra gizlendikleri yerden çıkıp İstanbul'dan uzaklaşmışlardır. Ermeniler İstanbul'a bu suretle girip serbestliklerini ele aldıktan sonra Türkiye hudutları dâhilinde kendilerine rehberlik edecek olan mühtedi Manok'u bulmuşlardır.

Manok Antalya Ermenilerinden olup vaktiyle İşlamlığı kabul etmiş, on yedi yaşlarında bir çocuktur. Bulgaristan'dan gelenler memleketi tanımadıklarından Manok'u yanlarına almaya Bulgaristan'da iken kararlaştırmışlar ve temin etmişlerdir. Manok komitecileri Haydarpaşa'ya geçirmiş ve Eskişehir'e hareket edecek bir marşandiz trenine intizar etmiştir. Komiteciler yanlarında Manok'da olduğu halde Haydarpaşa'ya geçtikleri akşam Eskişehir'e hareket eden bir marşandiz trenine atlamaya muvaffak olmuşlar, bir mutat kendilerini vagonların altına saklamışlardır.

Tren hareket etmiş, komitecilerde Haydarpaşa istasyonundan uzaklaşmışlardır. Neticede hiç kimse tarafından görünmeden seyahat eden Ermeniler ertesi sabah Eskişehir'e vasıl olmuşlar yine görünemeden vagonların altından çıkmışlardır. Programlarını Eskişehir'e kadar muntazam surette tatbik etmeye muvaffak olan Ermeniler Eskişehir'de kendileri için ihzar edilen bir anda tam faaliyete başlayacakları zaman Manok işi altüst etmiştir. Tekrar bir memuriyetle İstanbul'a gönderilen Manok bindiği marşandiz treninin vagonları altında kendisini göstermiş ve şimendifer memurları tarafından yakalanarak Haydarpaşa'da polise teslim edilmiştir. Manok Haydarpaşa polisine verdiği ifadede kendisinin bir mühtedi olduğunu parası olmadığı için trene binemediğini sırfbundan dolayı

kaçak surette İstanbul'a gelmek istediğini söylemiş ve kendisini acımalarını rica etmiştir.

Polis, Manok'un ifadesine inanmış ve kendisi hakkında parasız seyahat ettiği için takibatı kanuniyeye tevessül etmiştir. Manok Haydarpaşa'dan polis merkezine sevk edilmiş oradanda karakol karakol dolaşarak aidiyeti itibariyle ikinci şubeye gönderilmiştir. İkinci şube Manok hakkında tahkikat yapmış ve onun Eskişehir'den ne maksatla geldiğini ta'mik etmek istemiştir. Bunun üzerine yapılan tahkikat Manok'un hüviyetini meydana çıkarmadığı için merkumu mübadeleye tabi kayıt ile kısmi siyasiyeye göndermiştir. Kısmi siyasi yeniden tahkikat yapmış ve Manok'un ikinci şubenin zannettiği gibi mübadeleye tabi bir adam olmadığını anlamıştır. Bu suretle tahtı zana giren Manok sıkıştırılmış, neticede bildiklerini birer bire anlatarak hakikatı itiraf etmiştir. Bu itiraf üzerine polis derhal harekete geçmiş Eskişehir'deki komitecileri yakalamak üzerine Galata merkez memuru Mustafa Bey'in refaketinde yirmi taharri memuru vererek onu Eskişehir'e yollamıştır.

Fakat Manok'un Haydarpaşa'da tevkifini kısmi siyasiden evvel haber alan komiteciler, işin vahametini idrak etmişler derhal Türkiye hudutlarından dışarı çıkmak üzere harekete geçmişlerdir. Birkaçı Eskişehir'den Adana'ya hareket eden marşandiz treni, komitecileri vagonlarının altında komiteciler Adana'ya göndermiş ve tabiatıyla polis, Ermenileri görememiştir. Kendilerini Adana'ya atan komiteciler oradan yine bir kolayını bulmuşlar, İskenderun'a geçmişlerdir. Bu suretle memleketimize giren anarşistler hiçbir fenalık yapmaya fırsat bulamayarak geldikleri gibi çıkıp gitmişlerdir. İstanbul'dan gönderilen polisler ise, Eskişehir'e vasil oldukları zaman Ermeniler on gün evvel hudutlarımızdan çıkmış bulunuyordu. Mamefih hükümet ihtiyaten tedabiri mahsusa almış, Ankara'yı taharri memurları ile bir kordon altına vazi etmiştir. Polisin elinde hali hazırda bir Manok kalmıştır" (Tasviri Efkâr, 14 Kânunuevvel 1924).

Olay incelendiğinde Manok Manokyan'ın suikast şebekesinin Türkiye ayağının küçük bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Manok Manokyan İstiklal mahkemesinde yapılan mahkemesi sonucunda idam edilmesi kararına varılmıştır. Manok Manokyan'ın yargılanması Ankara İstiklal Mahkemesince yapılmıştır. Manok Manokyan davası, Tanin yazarı Hüseyin Cahit

Yalçın davası sonrası görüşülmüş bir anlamda bu davanın gölgesinde kalmıştır. Mahkeme süreci gazetelerde şu şekilde yer bulmuştur:

“İstiklal mahkemesinin bugünkü ikinci celsesinde casus ermeni Manok’un mahkemesi icra edilmiş müddei umumi merhumun idamını talep etmiştir. Mahkuma kararnameğinde Manok’un Pire’de ermeni komitecilerle Anadolu’ya geçerek İsmet Paşa ve sair ordu kumandanlarını ve bilahare rüesayı milliyeyi katledeceği, eğer muvaffak olamazlarsa intihar suretiyle itirafta bulunmaya yemin ettiklerini, kendileriyle birlikte Selanik’ten İstanbul’a kadar takip suretiyle gelen ve İstanbul polis müdüriyetine ihbaratta bulunan şahit Musa’nın diğer şahitlerin Manok’la muvazehelerinde (yüzyüze gelmeleri) ve kendisinin evvelce ifadesinden anlaşıldığından ve Eskişehir’e kadar tren altında gizlice gelerek Adana’dan arkadaşlarına intizar ederken derdest edilmesinde cürumun sübûtune delil olduğundan müddeyi umumiyenin talebi vechile hıyaneti vataniyenin birinci maddesince salben idamına karar verildiği yazılmaktadır” (Cumhuriyet, 6 Mayıs 1925; Vatan, 6 Mayıs 1925; Hâkimiyeti Milliye, 6 Mayıs 1925).

Verilen idam kararı 6 Mayıs 1925’te icra edilmiştir. İdam kararı Cumhuriyet gazetesinde şu şekilde yer bulmuştur:

“Gazi paşa hazretleri ile İsmet paşa hazretlerine ve sair erkânı hükümete suikast yapmak için Atina’daki ermeni komitesi tarafından anadoluya gönderilen ve Eskişehir’de yakalanan ermeni Manok Manokyan bu sabah Karaoğlan çarşısında sabah idam edildi. Mahkûm muhafız jandarma ve polisler tarafından sabah saat beş buçukta merkez kıraathanesi önünde kurulan idam sehpası altına getirildiği vakit herkesi safvetine inandırmak için abdal vaziyetinde durmakta idi. Hükmü idamın icrası esnasında İstiklâl mahkemesi azasından Kılıç Ali ve Ankara Polis Müdürü Dilaver Bey’le birçok halk hazır bulunuyordu. Mahkûma beyaz gömleği giydirildi. Sonra istiklal mahkemesi tarafından idamı için verilen karar yaftası göğsüne takıldı. Bu yafta aynen bervechi idi:

“Diğer iki refiki gâibiyle hıyanet-i vataniyede bulunduğu Ankara İstiklâl Mahkemesi’nce vicahen icrayı kanun mahkemesinde suçu sabit olan (Antalyalı) Manok Manokyan hakkında Hıyaneti Vataniye Kanunu’nun birinci maddesi mucibince verilen idâm kararı infâz olunmuştur. Saat do-

kuza kadar sehpa kalarak teşhir edilen ceset bilahare şehir emaneti memurları tarafından bir arabaya konularak götürülmüştür” (Cumhuriyet, 7 Mayıs 1925; İkdam, 7 Mayıs 1925; Hâkimiyeti Milliye, 7 Mayıs 1925; Vakit, 7 Mayıs 1925).

3. Sonuç:

Tarih boyunca devletlerin kuruluş süreçlerinde din, dil, ideoloji ve kültür gibi temel faktörler etkili olmuş; ancak göç, savaş, barış ve evlilik gibi dinamikler de bu süreçleri şekillendirmiştir. Özellikle “lider” unsuru, devletin kurulmasında hayati bir rol oynamış; lider-devlet-ideoloji bütünlüğü zayıf olan birçok yapı kısa sürede çökmüştür. Bu nedenle tarihte lideri ortadan kaldırarak devleti yıkmaya girişimleri sıklıkla görülmüştür. Bu bağlamda, eldeki veriler ışığında Ermeni komitelerinin öncelikli hedefinin Mustafa Kemal olduğu açıktır. 1924–1925 yılları arasında Mustafa Kemal’e karşı yalnızca tek bir suikast girişimi değil, birçok plan yapıldığı ve bunların büyük ölçüde Türk istihbaratının etkin çalışmaları sayesinde engellendiği dönem basını incelendiği anlaşılmaktadır.

Söz konusu suikast teşebbüslerinden biri olan Manok Manokyan olayı, dönemin basın-yayın organlarının tutumu açısından oldukça dikkat çekicidir. Yayınlanan genelgelerle sansür uygulansa da, basın bu olayı kamuoyuna duyurma çabasını sürdürmüştür. Ancak olayın tahkikat süreci devam ederken haberleştirilmesi, komite üyelerinin yurt dışına kaçışını kolaylaştırmıştır. Nitekim Manok Manokyan dışındaki tüm komiteciler ülkeyi terk etmeyi başarmıştır. Ermeni komiteleri, sonraki yıllarda da Mustafa Kemal ve diğer Türk devlet adamlarına yönelik suikast girişimlerini devam ettirmişlerdir. Bu eylemler, özellikle Ermeni milliyetçiliği ve intikam duygularıyla bağlantılı olarak, Cumhuriyet’in ilk yıllarında ciddi bir güvenlik tehdidi oluşturmuştur.

Dönemin gazeteleri, bu suikast girişimlerini genellikle korku, öfke ve milliyetçi duygularla işlediği görülmektedir. Ermeni asıllı suikastçılar çoğu zaman “terörist” ya da “intikamcı” olarak tanımlanmış, tehdit algısı gazetelerde ön plana çıkarılmıştır. Gazetelerde yayımlanan “suikast” ve “tehdit” haberleri, kamuoyunu bu tür eylemlere karşı sert önlemler alınması gerektiği konusunda hazırlamıştır. Bu yayınlar, halkın devlete ve güvenlik güçlerine olan güvenini hem pekiştirmiş hem de yönlendirmiştir.

Ermeni suikast planları genellikle diasporadaki örgütlerce hazırlanmış; söz konusu toplulukların doğrudan veya dolaylı desteğiyle gerçekleştirilmiştir. Türk gazeteleri bu gelişmeleri uluslararası bir terör hareketi olarak yorumlamış, diaspora topluluklarının Türkiye karşıtı tutumlarını sert bir dille eleştirmiştir.

Gazetelerde hükümetin, bu tür olayları kontrol altına almak amacıyla sert ve merkeziyetçi yöntemler benimsediği görölmektedir. Bununla birlikte Türk basınında, Türk güvenlik güçlerinin ve istihbarat birimlerinin bu tehditlere karşı aldığı önlemler geniş yer bulmuştur. Devletin bu olaylara karşı bir savunma refleksi ile hareket ettiği Mustafa Kemal'in can güvenliğini korumak için kararlılıkla hareket ettiği vurgulanmıştır.

KAYNAKÇA:

Kitaplar:

- Akal, S. (1995). *Mustafa Kemal ve Suikast Girişimleri*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Çolak, H. (2010). *Türk İstiklal Savaşı'nda Ermeni Komitacılığı ve Suikastlar*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Gürün, K. (2001). *Ermeni Dosyası*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914–1918)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karakoç, E. (2009). *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü (Hınçak-Taşnak'tan ASALA ve JCAG-ARA'ya)*. IQ Kültür Sanat Yayınları.
- Karal, E. Z. (1993). *Osmanlı Tarihi: İttihat ve Terakki'nin Yükselişi ve Düşüşü*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karal, E. Z. (1997). *Lozan Konferansı: 1922–1923*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kandemir, F. (1955). *Atatürk'e İzmir Suikastından Ayır 11 Suikast*. Ekicigil Basımevi.
- Kieser, H.-L. (2021). *Talat Paşa: Bir İttihatçının Hayatı ve Ölümü (1874–1921)* (S. Öztürk, Çev.). İletişim Yayınları.
- Kocaş, S. (1990). *Tarihte Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*. İstanbul.
- Özdemir, A. (2005). *Cemal Paşa: İttihat ve Terakki'nin Yükselişi ve Düşüşü*. İletişim Yayınları.
- Özdemir, H. (2007). *Üç Jön Türk'ün Ölümü: Talat-Cemal-Enver*. Remzi Kitabevi.
- Şimşir, B. (1990). *Lozan Telgrafları* (Cilt 1). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sarınay, Y. (2005). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni–Türk İlişkileri (1912–1926)*. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Uras, E. (1977). *Ermeniler ve Ermeni Tehcirinin Sebepleri*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul.
- Yazman, A. T. (1969). *Atatürk'le Beraber Devrimler, Olaylar, Anılar (1922–1938)*. Türkiye İş Bankası Yayınları.

Gazeteler:

- Cumhuriyet. (1924, 23 Teşrinievvel).
- Cumhuriyet. (1924, 28 Teşrinievvel).
- Cumhuriyet. (1924, 29 Teşrinievvel).
- Cumhuriyet. (1925, 6 Mayıs).

- Cumhuriyet. (1925, 7 Mayıs).
- Hâkimiyeti Milliye. (1921, 11 Aralık).
- Hâkimiyeti Milliye. (1921, 12 Aralık).
- Hâkimiyeti Milliye. (1924, 25 Teşrinievvel).
- Hâkimiyeti Milliye. (1924, 27 Teşrinievvel).
- Hâkimiyeti Milliye. (1925, 6 Mayıs).
- Hâkimiyeti Milliye. (1925, 7 Mayıs).
- İkdam. (1922, 8 Ağustos).
- İkdam. (1924, 15 Teşrinisani).
- İkdam. (1924, 28 Teşrinievvel).
- İkdam. (1924, 28 Teşrinisani).
- İkdam. (1924, 14 Teşrinisani).
- İkdam. (1925, 7 Mayıs).
- Peyam-ı Sabah. (1922, 8 Ağustos).
- Son Telgraf. (1924, 22 Teşrinievvel).
- Son Telgraf. (1924, 23 Teşrinievvel).
- Son Telgraf. (1924, 24 Teşrinievvel).
- Son Telgraf. (1924, 25 Teşrinievvel).
- Son Telgraf. (1924, 27 Teşrinievvel).
- Son Telgraf. (1924, 30 Teşrinievvel).
- Son Telgraf. (1924, 14 Teşrinisani).
- Tanin. (1924, 23 Teşrinievvel).
- Tanin. (1924, 24 Teşrinievvel).
- Tanin. (1924, 15 Kânunuevvel).
- Tasviri Efkâr. (1924, 23 Teşrinievvel).
- Tasviri Efkâr. (1924, 14 Kânunuevvel).
- Tercüman-ı Hakikat. (1922, 19 Nisan).
- Vakit. (1922, 4 Ağustos).
- Vakit. (1924, 28 Teşrinievvel).
- Vakit. (1925, 6 Mayıs).
- Vakit. (1925, 7 Mayıs).

BÖLÜM

4

BÜYÜK LİDER ATATÜRK'ÜN EBEDİYETE İNTİKALİ

Yasemin IŞIK¹

1 Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ABD, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3707-230X>, Mail:
i.yasemin@hbv.edu.tr

Giriş

Lloyd George'un “Yüzyıllar nadir olarak dâhi yetiştirir. Şu talihsizliğe bakın ki, o büyük dâhi, çağımızda Türk Milleti 'ne nasip oldu ve üstelik bizim karışımıza çıktı; Mustafa Kemal'in dehasına karşı elimizden bundan fazlası gelemeydi” (Atatürk- Komutan, İnkılâpçı ve Devlet Adamı Yönleriyle, 1988:505) sözleriyle anlattığı Büyük Lider Atatürk'ün, her şeyin tamamen yitirildiği zannının yaşandığı bir anda verdiği mücadele, Türk Milletinin kurtarıcısı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olarak gerçekleştirdiği Türk İnkılâbı övgülerin sıralandığı bir hayranlık uyandırmıştır.

Atatürk, sözleri ve yaptıklarıyla, eserleriyle, ilkeleriyle, ileri görüşlülüğüyle, gerçekçiliğiyle ve barışçıl yanıyla tarihe damgasını vurmuş, insanlığın yetiştirdiği özel isimler arasında yerini almış bir lider olarak özelemlenir ve saygıyla anılmakta, anlaşılmaya çalışılmaktadır.

O dönem Türkiye'de ve dünyada geniş yankı uyandıran Atatürk'ün vefatının üzerinden epey geçmesine rağmen hastalık süreci, son yıllarında yaşananlar, ölümü, vasiyeti ile ilgili birçok nokta halen merak ve tartışma konusudur.

Çalışma, bu süreci belli tartışma noktalarında tek bir başlıkla özetlemeyi amaçlamaktadır.

Atatürk'ün Hastalık Süreci, Vasiyeti, Vefatı, Törenler

Çocukluk dönemlerinde bilinen çocuk hastalıklarından sıtma dışında başka önemli bir hastalık geçirmemiş olan genç Mustafa Kemal, bu yaşlarda fiziki bakımdan sağlam yapılı, irade yönünden de güçlüdür. Ömrünün uzun bir kısmını savaşlarda, cephelerde geçirmiş, sağlam bir bünyeye sahip olmasına rağmen; bu süreçte birçok kez yaralanmış ve böbreklerinden çok sıkıntı çekmiştir. “Kolağası (kıdemli yüzbaşı) olarak görev yaptığı Trablusgarp Muharebesinde gözlerinden dolayı sıkıntı yaşamış, iyi bir tedavi görmesine rağmen gözünde hafif şaşılık kalmıştır ki sinirlendiği zaman sol gözünün damarlarının belirgin bir şekilde atması da bundandır; kendisini at tepmiş ve sağ koluna kurşun isabet etmiş; Anafartalar'da göğsüne şarapnel parçası saplanmış; Sakarya Muharebesi'nde attan düşüp üç kaburga kemiğini kırmış, yine de süreci yakın takiple komuta etmekten geri durmamıştır. Askerî İdadi'de, Anafartalar'da ve Samsun gezisi sırasında sıtmaya yakalanması dışında ara ara yaşadığı böbrek rahatsızlığından dolayı da kaplıca kürlerinden faydalanmıştır. 1923'te koroner spazm geçirmiş ve bu durum aşırı çalışma sonucu yorgunluğa bağlanıp istirahat tavsiye edilmiştir. 1927'de *Nutuk*'unu hazırladığı sırada çok sigara içmekten ileri gelen bir anjin olduğu düşünülen rahatsızlık geçirmiş, tedavi ve bakım etkili olmuş ve birkaç ay sonra sağlıklı bir görünümle İstanbul

seyahatini gerçekleştirmiştir.” (Ünaydın, 1959; Şehsuvaroğlu, 1981; Eroğlu, 1982:509-510; Uzun, 2009:532; Akçiçek, 2005:119-135; Güler, 2020:15-36). Bu dönem Mustafa Kemal’in Ankara’da Türkiye’nin her yerinden gelen 200 Cumhuriyet Halk Partisi üyesine 6 gün boyunca her gün 6-9 saat hitap ederek toplamda 36 saat 31 dakika süren *Büyük Nutku*’nu okuması sonucu, İngiliz Büyükelçisi Sir George Clerk 26 Ekim 1927’de Londra’ya gönderdiği raporda, “*Gazi’nin bu denli fiziki bir çabaya katlanması onun sağlığının iyi olduğunu gösterir*” demiştir (Güler, 2020:16). Amerikan Büyükelçisi Charles H. Sherrill de Büyük Lider ile pek çok defa görüştüğünü ve bu görüşmelerin hiç birisinin iki saatten az sürmediğini belirtmiş, karşısındaki insanın fevkalade güçlü, sağlıklı ve huzur içinde olduğunu söylemiştir (Akçiçek, 2005:119-120; Güler, 2020:16). Zaman zaman kulaklarından ve boğazından rahatsızlandığı bilinen Atatürk, Meclis ve önemli bazı tören konuşmalarında sesinin kısılmaması için doktorlardan yardım almıştır (Güler, 2020:37).

Bu geçici rahatsızlıklar dışında, 1936 yılının kasım ayında, üşütme sonucu yüksek ateşle seyreden ciğerlerde kan toplamasını başarılı tedavi sonucunda atlatan Atatürk’ün bu ana kadar sağlığında ciddi bir şikâyeti olmamıştır. 1937 yılı başlarında asıl amansız hastalığın belirtileri görülmüştür. Genel durumunda düşkünlük, halsizlik, yorgunluk, sık sık tekrarlanan burun kanamaları, karın ve bacaklarda kaşıntılar gibi bu amansız hastalığın belirtileri yıl boyunca da artık sağlığının kötü olduğunu göstermiştir. Kesin teşhis 1938 yılının başında yapılmış; hastalık mart ayından itibaren de hızla ilerlemiştir. Yaz ayları itibariyle hastalığın ciddiyeti yönetim kadrosu tarafından bilinse de kamuoyuna bu konuda bilgi verilmemiş; ancak bir rivayet şeklinde halk arasında yayılmıştır (Eroğlu, 1982:510; Koçak, 2008:160; Güler, 2020:39-40).

Adım adım ülkeyi gezmek ve kaydedilen gelişmeleri yerinde görmek, yeni kuruluşların açılışını bizzat kendi elleriyle yapmak özelliğinin bir gereği olarak Atatürk, 1938 yılının ilk aylarında bacağına oluşan kaşıntıyı gidermek için kaplıcaı düşünerek Yalova’dan başlattığı gezi programını Gemlik, Bursa, Mudanya ve İstanbul’da sürdürmüş; ardından Ankara’ya dönmüştür. Soğuk algınlığı yüzünden rahatsızlanan Atatürk’ün Çankaya Köşkü’nde bir müddet istirahat etmesi gerekmiş; bu rahatsızlık çok endişe yaratmasa da dâhiliye uzmanı Prof. Dr. Fiessinger Paris’ten getirtilerek Atatürk’ün muayenesi gerçekleştirilmiştir. Doktor, önemli bir rahatsızlık bulgusuna rastlamasa da bir buçuk ay kadar istirahat tavsiye etmiş; Atatürk’ün devamlı tedavisiyle uğraşan Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp ve Prof. Dr. Nihat Reşat Belger’in görüşlerine katılarak aynı tedaviye devam edilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Bu dinlenmenin ardından Atatürk, çabuk iyileşip Ankara’da çeşitli etkinliklere katılmıştır. 20 Mayıs itibariyle çıktığı Adana civarındaki yeni seyahatinde Atatürk’ün hastalığı nüksetmiştir. Ankara’ya 26 Mayıs’ta geçen Atatürk, ertesi gün istirahat ve tedavi için

Dolmabahçe Sarayı'na gitmiştir. Alanında uzman doktorların tetkikleri sonucu rahatsızlığının karaciğerde olduğu; karaciğerinin büyümüş ve sertleşmiş olduğu anlaşılmıştır. Siroz teşhisinin ardından Atatürk'ün tedavisine yurt içinden ve yurt dışından getirilen bir uzman doktor heyetinin kontrolünde devam edilmiş; kendisine iyi gelebilecek her yol denenmiştir. 3 Haziran'da yapılan kısa bir yat gezisinin ardından deniz havasının iyi gelmesi üzerine Atatürk, Savarona Yatı'na taşınmış; manevi kızı Ülkü ile vakit geçirmiştir. Zaman zaman gramofon çaldığı Yatta Ata'nın misafirlerinin eksik olmadığı ve devlet görevlileriyle de burada görüştüğü; *"Bu yat alınırken çocuklar gibi sevinmiştim, ama bana hastane, size de karantina oldu"* dediği bilinmektedir. Hayat dolu bir insan olan büyük önder, kendisi için İngiltere'den satın alınan Savarona Yatında kaldığı günlerde de ülkenin iç ve dış işleriyle yakından ilgilenmiştir. Daha 1923 yılında Adana'ya yaptığı bir seyahatte; *"Kırk asırlık Türk yurdu yabancı elinde bırakılamaz"* diyen Atatürk, Hatay meselesini hep yakından takip etmiştir. 4 Temmuz 1938'de Hatay Anlaşması'nın yürürlüğe girmesi, yat seyahati sırasında Atatürk'ü çok sevindirmiştir. Yeni devletin Türkiye ve Fransa tarafından beraber kurulması kararının üstüne, 5 Temmuz 1938'de halkın misli görülmemiş gösterileri arasında Türk kuvvetleri Hatay'a girmiştir. Temmuz sonunda sağlık durumunun ciddileşmesinden dolayı yattan tekrar Dolmabahçe Sarayı'na dönmek zorunda kalan Atatürk, hastalığının ilerlemesine rağmen memleket işleriyle ilgilenmeyi bir an bile bırakmamış ve Başbakanı, Bakanları yanına kabul etmiştir. 2 Eylül 1938'de Hatay Devleti'nin kurulması haberine sevinerek yeni Devlet Başkanı Tayfur Sökmen ve Başbakan Abdurrahman Melek'e mesajlar yollamıştır (Eroğlu, 1982:510-511; Güler, 2020:39-41; Leventoğlu, 1971:23-44; Atatürk ve Türk İnkılap Tarihi, 2010:297; Karal, 1978:202-204; Goloğlu, 1974:302-306; Shaw ve Kural Shaw, 2006:466).

Hatıratlarda, *"Bu benim kişisel sorunumdur!"* diye ifade ettiği Hatay meselesinin en heyecanlı günlerinde hasta ve bitkin olan Atatürk'ün çok uykusuz kaldığı, mutlak istirahat tavsiyesine rağmen Hatay'a yakın olmak için tekrar Adana'ya geçtiği (19 Mayıs'ta başlayan seyahatte 24 Mayıs'ta Adana'ya ulaşılmıştır; Salih Bozok ve Kılıç Ali de Atatürk'ün yanı başında yer almıştır) ve burada dört saat ayakta kalıp çalışmak gibi olağanüstü bir metanet gösterdiği, Hatay'ın kurtulduğu, fakat Atatürk'ün ebediyete intikal ettiği yazılmıştır. İsmail Habip Sevük; *"Hatay, Hatay! Seni kurtaran, aynı zamanda senin şehidin oldu."* demiştir. Falih Rıfkı Atay da bu meseleyle ilgili şunları yazmıştır: *"Atatürk, bu mesele yüzünden uykusuz, sinirli idi. Rastladığı elçilerle münakaşa eder, söylemediğini bırakmaz, kendi hazır bulunduğu yerlerde ecnebi sefaretlerin kulağına gidecek nümayişler yaptırırdı."* (Evliyagil, 1971:5-19). Hasan Rıza Soyak'ın aktarımına göre hem içte hem de dışta Hatay meselesi sebebiyle Türkiye'nin Fransa'yla silahlı bir anlaşmazlığa sürüklendiği haberleri yayılmış ve Fransa'nın, bütün dünyaya Atatürk'e inme indigi, ümitsiz bir halde yatağa düştüğünü duyurması

üzerine Büyük Lider hemen kendi sıhhati için tehlike oluşturacağını bile bile bahsettiğimiz Adana seyahatine çıkmıştır. Tüm iddialarla ilgili Ata'nın verdiği cevap dikkat çekicidir: "... Silahlı mücadele! Ne münasebet efendim; bu benim şahsî meselemdir. Keyfiyeti Büyük Elçiye en başından ifade ettim. Dünyanın bu durumunda böyle bir meselenin Türkiye ile Fransa arasında silahlı bir anlaşmazlığa sebep olması katiiyen mümkün değildir. Fakat ben, bunu da hesaba kattım ve kararımı vermiş bulunuyorum. Şayet ufukta, bu yolda binde bir ihtimal belirirse Türkiye Cumhurreisliğinden ve hatta Büyük Millet Meclisi azalığından çekileceğim ve bir fert olarak bana iltihak edecek birkaç arkadaşla beraber Hatay'a gireceğim. Oradakilerle el ele verip mücadeleye devam edeceğim." (Leventoğlu, 1971:30).

Ata'nın Hatay meselesiyle ilgili sarf ettiği bu sözlerinden kendisi ve İnönü'nün karakteriyle ilgili genel olarak yapılan ve bizzat İnönü'nün kendisi tarafından zikredilen bir yorum aklımıza gelmektedir: *"Atatürk, bir meselede %10 da olsa gerçekleşme ihtimali gördüğü takdirde o meselenin üzerine şiddetle giderdi; İnönü ise bir meselede %10'luk bir tereddüt gördüğünde dahi 'acaba?' düşüncesiyle bu meseleye mesafeli dururdu."* (Işık, 2023:336). Nitekim Atatürk, Hatay meselesiyle ilgili oynanan oyunları suya düşürse de ki sonuç olumlu olmuştur; hastalığının ilerlemesine bile bile sebebiyet vermiştir. Seyahatler, kızgın güneşin altında yaptığı teftişler, saatlerce ayakta kalması ve çok yorgun düşmesi Atatürk'ün hastalığının artmasına neden olmuştur (Eroğlu, 1982:511).

Atatürk, henüz 52 yaşında, 1933 yılında, kariyerinin en üst noktasında iken tüm servetini hazineye bağışlamak istemiş; ancak kız kardeşi Makbule Hanım hayatta olduğundan ve yasal olarak Atatürk'ün mal varlığının dörtte birinde hak sahibi olacağından Medeni Kanun hükümlerinin dışında yasal bir düzenleme gerekmiş ve bunun üzerine kendisinin ısrarıyla TBMM'de kabul edilen, "12 Haziran 1933 tarihli ve 2307 Sayılı Özel Kanun" çıkarılmıştır. Atatürk'ün hep yanı başında bulunan Özel Kalem Müdürü Hasan Rıza Soyak'ın anlatımına göre son beş yıl bu miras işlerini konuşmuşlardır. 1937 yılında, "insanın servetinin, zenginliğinin kendi manevi şahsiyetinde olması gerektiğini" ifade eden Atatürk, tüm mal ve çiftliklerini, kendisine armağan edilmiş olan köşkleri, evleri ve onun adına oluşturulan müzeleri hazineye ve yerel yönetimlere bağışlayarak büyük bir yücelik göstermiştir. Soyak'ın Atatürk'ün son günlerine dair aktardığı şu hatıratı önemlidir: *"Bu yolda konuşmak, benim için de senin için de ağır bir şey; ama başka çaremiz yoktur, konuşmaya mecburuz çocuk! Hani seninle ara sıra bir işimizden bahsederdik; hatta bunun için bir de hususi Kanun çıkarılmıştı. Şu Vasiyetname meselesi. Bugün, yarın o işi bitirmeliyiz. Nasıl olsa bir gün karnımdan su alınacaktır; ne olur, olmaz? Bağırısklardan biri delinebilir; başka bir arıza olabilir; herhalde ihtiyatlı olalım..."* Hastalığının gittikçe ilerlediğini hissedince de Atatürk, 5 Eylül 1938 tarihinde düzenlemesini

Soyak'ın hukukçu Milletvekili Selahattin Yargı ile hazırladığı müsvedde metin üzerinden yaptığı Vasiyetini, İstanbul (Beyoğlu) VI. Noteri İsmail Kunter'i çağırarak, Soyak ve Dr. Neşet Ömer İrdelp tanıklığında, 6 Ekim 1938'de, kapalı ve mühürlü zarf içerisinde teslim etmiştir. Atatürk'ün siyasi nitelikte olmayan, mal varlığından faydalanmayı öngören vasiyetindeki maddi mirası aşağıdaki şekliyle düzenlenmiştir (Şehsuvaroğlu, 1981:82-83; Eroğlu, 1982:510-511; Soyak, 2004:712-717; Mütercimler, 2008:1156; Turan, 2008:704-705; Atatürk ve Türk İnkılâp Tarihi, 2010:303-305; Goloğlu, 1974:307; Leventoğlu, 1971:52-57/65-66):

“Malik olduğum bütün nukut (nakit para) ve hisse senetleri ile Çankaya'daki menkul ve gayrimenkul emvalimi, Halk Partisi'ne atideki şartlarla terk ve vasiyet ediyorum:

- Nukut ve hisse senetleri şimdiki gibi İş Bankası tarafından nemalandırılacaktır;
- Her seneki nemadan ban nispetleri şerefi mahfuz kaldıkça, yaşadıkları müddetçe, Makbule'ye ayda 1000; Afet'e 800, Sabiha Gökçen'e 600, Ülkü'ye 200 lira ve Rukiye ile Nebile'ye şimdiki 100'er lira verilecektir;
- Sabiha Gökçen'e bir ev de alınabilecek para verilecektir;
- Makbule'nin yaşadığı müddetçe Çankaya'da oturduğu ev de emrinde kalacaktır;
- İsmet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmal için muhtaç olacakları yardım yapılacaktır;
- Her sene nemadan mütebaki miktar yarı yarıya Türk Tarih ve Dil Kurumlarına tahsis edilecektir.”

Hastalığının ağırlığından dolayı Atatürk, Cumhuriyet'in 15. Yıldönümü kutlamalarında Ankara'da bulunmak istese de bu mümkün olmamıştır. Yıldönümü kutlamaları yaklaşırken Atatürk'ün öngörüsüyle 29 Haziran 1938'de kabul edilen “*af yasası*” dâhilinde *İstiklâl Mahkemeleri* kararlarıyla hüküm giyenler ve 150'likler de olmak üzere tüm hükümlülerin affının sağlanması yılların getirdiği tortuların giderilmesinde etkili bir adım olmuştur (Turan, 2008:705). 29 Ekim'de Ata'nın yayımladığı; “...Zaferleri ve mazisi insanlık tarihiyle başlayan, her zaman zaferle beraber medeniyet nurlarını taşıyan kahraman Türk Ordusu” diye başlayan mesajında “*Türk vatani ve Türklük camiasının şan ve şerefini, iç ve dış her türlü tehlikelere karşı korumak*” (ASD-2, 1952:286 vd.) vazifesini vurgulaması da vasiyeti niteliğindedir. 1 Kasım'da TBMM'nin açılış töreninde de bulunamamış; kendi adına yapılacak olan konuşmaya “*Şimdiye kadar olduğu gibi Büyük Meclis'e gireceği bütün işlerinde başarılar dilerim*” şeklinde eklettiği sözler O'nun siyasî sahada söylediği son

nutku olmuştur. Celal Bayar'a "*Arkadaşlarıma benim selam ve muhabbetlerimi söylemeyi unutma*" tembihinde bulunmuştur. Bu törenlerde okunması gelenek hükmüne girmiş olan Nutukları Atatürk bizzat kendisi dikte ettirmiş ve Başbakan Celal Bayar okumuştur. 6 Kasım'da yakınları olan hanımlar ve kızlar hepsi birden yanına girerek Atatürk'ün elini öpmüştür. 7 Kasım'dan itibaren durumunun iyice ağırlaşması, karnından su alınmasından sonra komaya girmesi üzerine doktorlar heyeti, saat saat durumunu bildirir günlük raporlar yayımlamaya başlamıştır. 8 Kasım'da Doktor İrdelp'in kontrolü sırasında başını biraz sağa çeviren Atatürk, birden son söz olarak "*Aleykümselam*" deyip kendisini yitirmiştir. Tüm çabalar korkulan acı neticeyi önlemeye yetmemiş; devletimizin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanımız, Türk İnkılâbının mimarı Gazi Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım 1938'de, Perşembe günü saat 9'u 5 geçe henüz 57 yaşındayken hayata gözlerini yummuş; "derin koma içinde" veda ettiği açıklanmıştır (Bayar, 1955:92-104; Güler, 2020:43-46; Leventoğlu, 1971:68-101; Atatürk ve Türk İnkılap Tarihi, 2010:298; Karal, 1978:206; Goloğlu, 1974:308-318; Turan, 2008:705-706; Eroğlu, 1982:511).

Atatürk'ün ölümü hakkında "*müdavi (tedavi eden)*" ve "*müşavir (danışman)*" doktorları tarafından 10 Kasım 1938 tarihinde yayımlanan rapor şöyledir: "Reisicumhur Atatürk'ün umumi hallerindeki vahamet, dün gece saat yirmi dörtte neşredilen tebliğden sonra her an artarak bugün İkinciteşrin (Kasım) 1938 Perşembe sabahı saat dokuzu beş geçe Büyük Şefimiz derin koma içinde terki hayat etmişlerdir. Müdavi tabipleri: Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Prof. Dr. Mim Kemal Öke, Dr. Nihat Reşat Belger; Müşavir tabipleri: Prof. Dr. Akil Muhtar Özden, Prof. Dr. Hayrullah Diker, Dr. Mehmet Kâmil Berk, Dr. Abravaya Marmaralı." (Uran, 2017:262; Goloğlu, 1974:319).

Prof. Dr. Nihat Reşat Belger yaşananları şöyle aktarmıştır: "Bütün bu koma esnasında biz bütün hekimler, hiçbirimiz saraydan ayrılmadık. İlmin emrettiği bütün tedbirlerin ve tedavilerin hiçbirini tatbikten geri kalmadık. Yapılabilecek her şeyi muntazaman yaptık. Ne çare ki hiçbirisi müessir olmadı... Büyük Adam, 10 Kasım günü sabahleyin saat dokuzu beş geçe derin bir dalgınlık içinde hayata gözlerini yumdu. Asrımızın hiç şüphe yok ki en büyük ve en parlak ışığı gözlerimizin önünde, gözyaşlarımız arasında usulca söndü" (Ünaydın, 1959:48; Eroğlu, 1982:512).

Kılıç Ali'nin, Ata'nın yaşamının sonlarına doğru bir akşam sofrasında arkadaşlarından birisinin kendisine yönelttiği "*Allah sana çok ömürler versin; yoksa vah bu milletin haline!*" sözlerine karşılık verdiği cevaptan

aktardığı şu sözler O’nun Türk Milleti için yaptıklarının huzuruyla içinin rahat olduğunu kanıtlar niteliktedir (Kılıç Ali, 1955a: 118-119):

“Bu sözünüz beni çok müteessir etti. Düşmanlarımız da böyle söylüyor, onlar da ‘Ölsün de kurduğu eser mahvol-sun’ demiyorlar mı? Her şeyi niçin bana mal etmek istiyor-sunuz? Ben bir eser vücuda getirdimse milletimin kudret ve kuvvetine ve ondan aldığım ilhama istinad ederek yaptım. Sizleri konuşturdum, sizleri koşturdum, yaptım.”

Yine Kılıç Ali, 10 Kasım 1938, Perşembe günü saat 8’de Dolmabahçe’deki sahneyi şöyle anlatmıştır: “Bu sırada Doktor Kamil Bey, başucunda bir eliyle karyolaya dayanmış, gözlerinden dökülen nohut tanesi iriliğindeki yaşları ak bıyıklarını ıslatıyor, bir taraftan ağlarken diğer taraftan da ıslak bir pamuk vasıtasıyla Atatürk’ün ağzına su vermeye uğraşıyordu. Bu suretle Atatürk’ün ağzını ıslatarak onu biraz ferahlatacaklarını ümit ediyorlardı. Karyolanın ayakucunda ise teessürden sapsarı kesilmiş bir halde, Atatürk’ün ayak parmaklarının hassasiyetini tetkikle uğraşan Süreyya Hidayet Paşa ve Doktor Abravaya bulunuyordu. Manzara cidden acıklı ve feci bir hal almıştı. Hayatlarına herhangi bir şekilde kastedilmemesi için icabında canımızı bile fedaya azmetmiş olduğumuz büyük Atatürk, gözümüzün önünde güpegündüz, fani hayata veda edip gidiyor, herkes ellerini kavuşturmuş, büyük bir acz içinde tazimkârane bir vaziyet almış duruyor ve kimsenin elinden bir şey yapmak gelmiyordu. Aman yarabbi, adeta dehşet içindeydik” (Kılıç Ali, 1955b:86).

Acı haber hükümet tarafından (İçişleri Bakanı Şükrü Kaya imzasıyla) Türk Milletine bir tebligatla duyurulmuş ve bayrakların tün yurtta yarıya indirilmesi istenmiştir (Ulus, Cumhuriyet, Son Posta, 11 Kasım 1938). Cenazenin bekletilmesi ihtimalinden dolayı, İslami geleneklere göre yıkanan Ata’nın naaşı Gülhane Hastanesinden Patolojik Anatomi Profesörü Lütfi Aksoy, Mustafa Hayrullah Diker ve Süreyya Hidayet Serter tarafından tahnit edildikten sonra gül ağacından yapılmış bir tabuta konmuş; önemli bir simge oluşturacağı düşüncesiyle yüzünün ve sağ elinin maskı alınmıştır. 13 Kasım’da Bakanlar Kurulu Atatürk’ün cenaze törenini planlamış ve geçici mezarının yerini, tören ve ziyaretlere elverişli olması nedeniyle “*Etnografya Müzesi*” olarak belirlemiştir. 16 Kasım’da Dolmabahçe Sarayı’nın büyük tören salonunda bir katafalk üzerine yerleştirilen ve burada üç gün kalan Atatürk’ün Türk bayrağına sarılmış naaşı, İstanbullular tarafından derin bir üzüntü, ancak büyük de bir saygıyla ziyaret edilmiş; son gün ziyaretçi sayısı 300 bine ulaşmıştır. Hatta 17 Kasım akşamı yaşanan izdihamdan dolayı 7’si kadın olmak üzere 11 kişinin hayatını kaybettiğini *Ulus Gazetesi* yazmıştır. Dünyanın birçok ülkesinden taziye mesajları yağmıştır. Büyük Ata’nın ebediyete intikali basının en önemli

gündemi olmuş ve gazete başlıkları 29 Kasım’a kadar siyah olarak çıkmıştır. 19 Kasım sabahı cenaze namazı, İstanbul Üniversitesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Şerafettin Yaltkaya tarafından kıldırıldıktan sonra Atatürk’ün tabutu, top arabasına konularak Türk hava filosu eşliğinde Sarayburnu’na getirilmiştir. Buradan Zafer Torpidosuna alınan tabut, yoğun kalabalığın eşliğinde (*Kurun Gazetesi* 1 milyona yakın kişinin katıldığını yazmıştır), Moda açıklarında duran Yavuz Zırhlısına nakledilmiş ve İzmit’e akşam saatlerinde geçildikten sonra, özel bir trenle gece Ankara’ya gönderilmiştir (Atatürk ve Türk İnkılap Tarihi, 2010:298-299; Karal, 1978:206; Ulus, 11/13/15/16/19 Kasım 1938; Kurun, 20 Kasım 1938; Tan, 11/13/14/15/16//17 Kasım 1938; Kutay, 1981:163; Belgelerle Atatürk, 1999:131; Eroğlu, 1982:513-514).

Ankara’ya 20 Kasım sabahı ulaşan Atatürk’ün naaşını, istasyonda 101 pare top atışı ile Cumhurbaşkanı İsmet İnönü karşılamıştır. Trenden alınan tabut bir top arabasıyla TBMM’ne getirilerek hazırlanan katafalka konulmuştur. İstanbul’da halk tarafından ortaya konan hüzün, saygı ve duygu seli Ankara’da da gecenin ilerleyen saatlerine kadar devam etmiştir. 21 Kasım sabahı, 12 Milletvekilinin top arabasına yerleştiği Atatürk’ün naaşının önünde, Türk birliklerinin yanında yabancı birliklerin de katıldığı saygı geçişinin tamamlanmasının ardından hareket eden top arabasının hemen arkasında, Atatürk’ün kız kardeşi Makbule Hanım ve eşi, onların arkasında Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri, Başyaver ve Yaverler yer almıştır. Onların biraz ardından yürüyen Cumhurbaşkanı İnönü’yü TBMM Başkanı, Başbakan, Genel Kurmay Başkanı, Yabancı Heyetler ve Temsilciler, Parti Heyetleri, Yükseköğrenim Gençliği, Askeri Birlikler ve İzçiler takip etmiştir. Güzergâh boyunca biriken halk kitleleri derin bir teessürle büyük öndere son kez veda etmişlerdir. Cenaze korteji Atatürk’ün geçici kabrinin bulunduğu *Etnografya Müzesi* önüne geldiğinde büyük önderin tabutu silah arkadaşları tarafından top arabasından indirilmiştir. Burada başta Cumhurbaşkanı olmak üzere resmî heyet ve milletçe gösterilen derin bir üzüntü ve samimi bir ihtiramın ardından cenazesi *Ankara Etnografya Müzesi*’ndeki geçici istirahatgâhına yerleştirilmiştir. “21 Kasım günü Millî Matem Günü” ilan edilmiş; tören yurdun pek çok yerinde, küçük köylere varıncaya kadar, Atatürk’ün büstleri, portresi karşısında ve Halkevlerinde yapılmıştır. Türk Gençliği aktif bir şekilde özel törenler düzenlemiştir. Atatürk’ün naaşı, 10 Kasım 1953’te, yapımı tamamlanmış olan “*Anıtkabir*”e, yurdun her ilinden getirilen vatan topraklarıyla taşınmıştır. Anıtkabir’in yeri belirlenerek *Rasattepe*’nin kamulaştırılması 1939 yılıdır ve mimarisi için uluslararası ölçekte bir proje yarışması 1941’de başlatılmış; Prof. Emin Onat ve Doç. Orhan Arda’nın ortak projesi birinci seçilmiştir. II. Dünya Savaşı’nın getirdiği sıkıntılar yüzünden, 9 Eylül 1944’te temelleri atılan Anıtkabir, çeşitli sebeplerle ancak 1953’te tamamlanabilmiştir

(*Ayın Tarihi*, Kasım-1938; Atatürk ve Türk İnkılap Tarihi, 2010:299/301-303; Karal, 1978:207; Uzun, 2009:533-546; Turan, 2008:708-709; Güler, 2000:62-63 vd.; Evliyagil, 1988:50 vd.; Eroğlu, 1982:515).

Türk kamuoyunda yas, günlerce haber olmuş (*Ulus, Kurun, Cumhuriyet, Akşam, Son Posta* gibi gazetelerde); kadın, erkek, genç, ihtiyar aynı yaranın acısını duyan tek bir fert gibi hep beraber Ata'nın arkasından ağlandığı ifade edilmiş ve daha çok “*Büyük Liderin, Gazinin, Şefin arkasında bıraktığı mirasa sahip çıkılacağı*” vurgusu yapılmıştır. Dünya kamuoyundaki yankıları da geniş olmuştur. Gerek *Times* da gerek diğerlerinde “Atatürk'ün kişilik özellikleri ve çağdaş devlet adamı olarak dehası, ülkesine yapmış olduğu hizmetleri, dünya devletleri için teşkil ettiği örneklik; ‘*Türkiye'nin kurtarıcısı*’, ‘*Bağımsız Türkiye'nin kurtarıcısı*’, ‘*Bağımsızlık Savışçısı*’, ‘*Asya'nın Kahraman Milliyetçilik Havarisi*’, ‘*Şark'ın da Atası*’, ‘*Modern, Laik Türkiye'nin Kurucusu*’ tanımlarıyla verilmiştir. Atatürk'ün hak, milliyet ve insanlık uğrunda mücadelesi ile fikirlerini belirten yazılar yazılmıştır. Yunanistan, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Almanya, Macaristan'da gazeteler heyecanlı bir dille Atatürk'ün karakteristik liderliğinden bahsetmiştir. *Hindistan* ve *İran* ülkelerinde yas ilan etmiştir. *Beyrut, Şam, Kuzey Afrika, Hindistan*'da mevlitler okutularak özel anma günleri düzenlenmiştir. Böylece Atatürk'ün ebediyete intikali bütün dünya milletlerinde ilk defa olarak beraber matem tuttukları, insanlık tarihinde misli görülme-yen bir olay halini almıştır (Atatürk ve Türk İnkılap Tarihi, 2010:299-301; Karal, 1978:207; Şimşir, 1989:71-93; Eroğlu, 1982:515-524).

Celal Bayar'ın Büyük Lider Atatürk'ün ölümünü takiben 16 Kasım 1938'de Meclisteki hitabesinde Atatürk'ü anlatımı ve O'nu sevmenin her Türk vatandaşının millî ödevi ve namus borcu olduğuna dair sözleri dikkat çekicidir (Bayar, 1955:9-10).

“Milletlerin tarihi, acı, tatlı birçok hâtıralarla doludur. Bugün biz inkılâp tarihimizin en acı ve fakat en önemli bir devrini yaşıyoruz: Aziz varlığını her kuvvetin fevkinde telâkki ettiğimiz ve öyle olduğuna da inandığımız Şefimizi kaybettik. Şef'in hayatında Türk Milleti nasıl yekvücut olarak, tek bir kalb gibi onun sevgisinde birleşmişse, matemini de aynı surette, tek bir kalb halinde tutuyor ve ızdırabıyla ağlıyor.

Denilebilir ki şimdiye kadar hiçbir kimse hakkında bu kadar vatanşümül, bu kadar âlemşümül bir acı duyulmamıştır. Kendi ruhumuzda bu acıyı hissediyor ve kalbimizin kanadığını duyuyoruz. Türk Milleti gibi vefakâr, büyük bir milletin, kendisine bin bir mahrumiyet içerisinde, en büyük muvaffakiyetleri temin etmiş olan büyük bir evlâdı hakkın-

da başka türlü hareket etmesine esasen imkân yoktur.

Atatürk, bize, yaralı bir vatan kurtardı. Atatürk, bu yaralı vatani, içerisinde asırlardan beri sinmiş olan hurafelerden, efsanelerden, birtakım vâhi fikirlerden tamamen temizleyerek, kuvvetli bir rejim de kurarak, mesut ve müreffeh bir halde, bize bağışladı.

Türk'ün, ebedî bir tehlikeye düşüyor sanıldığı zamanda; imdadına koşarak felâketten bizi kurtardı. Zeval bulmaz istiklâlimizi ve ebed müddet vatanımızı, Türk rayeti istiklâli altında yaşatmak imkânını buldu ve verdi.

Atatürk'ü sadece bize vatanî hizmetler ifa ettiği için sevmiyoruz. Aynı zamanda, tam mânasiyle kâmil bir insan olduğu için de sevmiyoruz.

Atatürk, vefakârdı, mütevazı idi. Herkesin hakkını yerinde verirdi.

Arkadaşlar, Atatürk'ün hayatı ve mazisi hakkında söz söylemeyi kısa bir celseye sığdırmak en müşkül olan bir iştir. Yalnız müsaadenizle çok sevdiği ve çok güvendiği, büyük milletin iradesini temsil eden bu kürsüden O'nun maneviyetine hitap ederek diyorum ki:

Atatürk,

Seni sevmek, tebcil etmek her Türk vatanseverinin millî ödevi ve namus borcudur.”

Atatürk'ün ebediyete intikalinin ardından, dikkat çeken önemli bir nokta; “geleceğe yönelik bir endişe ya da bir umutsuzluğun hiç yaşanmamış olması”dır. Atatürk'ün ölümünden kaynaklanan yas havasının yanında, devlet ricalinin güçlü duruşu ve teşkilatlanmayı hızlı bir şekilde sağlaması, bir rejim bunalımının yaşanması gibi kaygıları önlemiştir. Bir başka dikkat çeken nokta da 11 Kasım günü, Milletvekillerinin özgür iradesiyle Cumhurbaşkanı olarak İsmet İnönü'yü seçmesinin ardından milletin, kamuoyunun bu durumu hemen kabullenmesidir. Basında İnönü'ye yönelik yapılan bağlılık bildirilerinin yayımlanması ve güven duygularını belirten yorumlar yapılması; Atatürk için düzenlenen törenlerde İnönü'den büyük bir saygıyla ve güvenle söz edilmesi; özel anma törenleri düzenleyen gençlerin İnönü'ye telgraf çekerek bağlılıklarını bildirmeleri bu gerçeği yansıtmaktadır (Uzun, 2009:547).

Ankara'da gerçekleştirilen törenden sonra Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün bir beyanname yayımlayarak Büyük Önder Atatürk'ün Türk Milleti için yaptıklarını sayması, kendisinin ve Türk Milletinin O'na olan min-

nettarlığını bildirmesi anlamlı olmuştur (Tan, Akşam, Ulus, Cumhuriyet, 22 Kasım 1938):

“Bütün ömrünü hizmetine vakfettiği, sevgili milletin ih-tiram kolları üstünde Ulu Atatürk’ün fani vücudu istirahat yerine tevdi edilmiştir. Hakikatte yattığı yer, Türk Mille-tinin O’nun için aşk ve iftiharla dolu olan kahraman ve vefalı göğsüdür... Devletimizin bânisi ve Milletimizin fe-dakâr hâdimi, insanlık idealinin âşık ve mümtaz siması, eşsiz kahraman Atatürk, Vatan sana minnettardır... Bütün hayatında bize ruhundaki ateşten canlılık verdin. Emin ol, aziz hâtıran sönmez meşale olarak ruhlarımızı daima ateş-li ve uyanık tutacaktır.”

1935’te toplanan CHP Kurultayında “Partinin Prensipleri-Altı Ok” olarak takip edilen ilkelerin “*Kemalizm Prensipleri*” olarak tanımlanma-sının ve 5 Şubat 1937’de bu Atatürk ilkelerinin Anayasaya dâhil edilerek ikinci, değişmez maddeler arasında yerini almasının ardından; Atatürk’ün ölümü üzerine O’nun “*manevi mirası*” olarak kabul edilen ilkelerle ilgili, 26 Aralık 1938 tarihli Birinci Olağanüstü Kurultayda “*Kemalizm’in Altı Oku’nu müdafaa etmek ve korumak*” kararının alınması (Atatürk ve Türk İnkılap Tarihi, 2010:306) da ayrıca bir önem arz etmektedir.

Atatürk’ün ölümünün ardından O’na “*Ebedî Şef*” demek istendiğini ve bazı mebuslar tarafından hem bu ismin verilmesi hem de bir *Atatürk Ensti-tüsü*’nün kurulmasına dair Meclise teklif verildiğini Asım Us, yazmıştır. Us’a göre, millî zaferimizin kahramanı ve Cumhuriyetimizin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün hatırasını ebedî olarak aramızda hürmetle muhafaza edebilmek için “*Ebedî Şef*” tabiri istenmiştir. İnkılâp tarihimizin ve Ata’mı-zın her fikrinin, sözünün aydınlatılması için de *Enstitü* teklifi yapılmıştır (Us, 1966:333-334). *Ulus Gazetesi*, bu isteği şöyle haberleştirmiştir: “Bugün ilk vazifemiz, mevcut hatıralara dokunmamak, dağınık olanları toplamak ve bundan başka derhal Atatürk Enstitüsünü vücuda getirmektir” (Ulus, 28 Kasım 1938:1).

Sonuç

Bağımsızlık Savaşımızın önderi, Modern Türkiye’nin kurucusu, bü-yük lider, komutan Mustafa Kemal Atatürk, aramızdan ayrıldığı günden itibaren özlemle, sevgi ve saygıyla, ciddi bir bağlılıkla anılmakta; 10 Kasımlarda O’nu yeniden ve yeniden anlayabilmek, ilkelerini günümüze ışık tutması açısından yorumlayabilmek ve layıkıyla anısını yaşatmak üzere ülkenin her köşesinde programlar, törenler düzenlenmektedir. Öyle ki hem karakteri hem öğretileri hem de bağımsızlığın ardından modern-millî yapıda kurmuş olduğu devlet düzeni, barışçı siyaseti sayesinde dün-ya toplumları üzerindeki etkisi de devam etmekte, tüm dünyada kazanmış

olduğu saygınlığı birçok örneğiyle halen karşımıza çıkmaktadır. Taşıdığı bu nitelikler dolayısıyla Atatürk’ün ölümsüz, ender rastlanacak bir lider oluşu kendisiyle ilgili birçok konu başlığındaki tartışmaları da canlı tutmaktadır. Konumuz itibariyle bu çalışmada işlediğimiz çoğu detay halen değerlendirmeye tabi tutulmaktadır; hastalığının doğru teşhisinin yapılp yapılmadığı, bilinçli bir şekilde ldrlp öldürülmediği, vasiyetinin içeriği ve siyasi-gizli vasiyetinin olup olmadığı, son söz olarak gerçekten “*Aleykmes-selm*” deyip demediği, defin işlemleri, naşının Anıtkabir’e nakli... gibi. nemli olan bu sorulara takılıp kalmadan; her alanda her daim gelişmeyi, modernleşmeyi, millî kültürü güçlendirmeyi, tam bağımsızlığı sağlamak adına merkeze *aklı* ve *bilimi* koyan Atatürkçü düşünceyi kendimize miras alıp, geleceği buna göre şekillendirmektir.

Kaynakça

- Akçiçek, E. (2005). Atatürk'ün Sağlığı Hastalıkları ve Ölümü, İzmir, İzmir Güven Kitapevi.
- Akşam, 22 Kasım 1938.
- Atatürk (Komutan, İnkılâpçı ve Devlet Adamı Yönleriyle). (1988). Ankara, Genelkurmay-Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri-2. (1952). Ankara, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay.
- Atatürk ve Türk İnkılâp Tarihi (Hacettepe Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyeleri). (2010). Ed., F. Acun, Ankara, Siyasal Kitabevi.
- Aydın Tarihi, Kasım-1938. Atatürk Özel Sayısı.
- Bayar, C. (1955). Atatürk'ten Hatıralar, İstanbul, Sel Yay.
- Belgelerle Atatürk. (1999). Ankara, Millî Savunma Bakanlığı Yay.
- Cumhuriyet, 11/22 Kasım 1938.
- Eroğlu, H. (1982). Türk İnkılâp Tarihi, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- Evliyagil, N. (1988). Atatürk ve Anıtkabir, Ankara, Ajans Türk Matbaacılık.
- Evliyagil, Ş. (1971). Atatürk Göçüp Giderken'in Önsözü, Son Yıllarında Atatürk Göçüp Giderken, Ankara, Ajans Türk Matbaacılık, Tarih Yayınları Serisi 4.
- Goloğlu, M. (1974). Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (İkinci Kitap)-Tek Partili Cumhuriyet (1931- 1938), Ankara, Kalite Matbaası.
- Güler, A. (2000). Atatürk'ün Ölümü, Cenaze Töreni ve Defin İşleri, Silahlı Kuvvetler Dergisi, 119/366
- Güler, A. (2020). Atatürk'ün Son Sözü Aleykümesselâm, İstanbul, Yeditepe Yay.
- Işık, Y. (2023). Türk Modernleşme Sürecinin Karşılaştırmalı Analizi (1839-1950), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Karal, E. Z. (1978). Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1965), Ankara, TTK Basımevi.
- Kılıç Ali. (1955a). Atatürk'ün Hususiyetleri, İstanbul, Sel Yay.
- Kılıç Ali. (1955b). Atatürk'ün Son Günleri, İstanbul, Sel Yay.
- Koçak, C. (2008). Siyasal Tarih (1923-1950), *Çağdaş Türkiye (1908-1980)-Türkiye Tarihi-4* içinde, yayın yönetmeni, S. Akşin, İstanbul, Cem Yay.
- Kurun, 20 Kasım 1938.
- Kutay, C. (1981). Atatürk'ün Son Günleri, İstanbul, Boğaziçi Yay.
- Leventoğlu, M. (1971). Son Yıllarında Atatürk Göçüp Giderken, Ankara, Ajans Türk Matbaacılık, Tarih Yayınları Serisi 4.

- Mütercimler, E. (2008). Fikrimizin Rehberi Gazi Mustafa Kemal, İstanbul, Alfa Yay.
- Shaw, S. J. ve Shaw, E. K. (2006). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye-2 (Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu 1808-1975), çev., M. Harmancı, İstanbul: E Yay.
- Son Posta, 11 Kasım 1938.
- Soyak, H. R. (2004). Atatürk'ten Hatıralar, İstanbul, Yapı Kredi Yay.
- Şehsuvaroğlu, B. (1981). Atatürk'ün Sağlık Hayatı, İstanbul, Hürriyet Yay.
- Şimşir, B. N. (1989). Atatürk'ün Ölümünün Dış Dünyadaki Yankıları, Atatürk'ün Ölümünün 50. Yılı Sempozyumu (31 Ekim-1 Kasım 1988), Ankara, Ankara Ün. Basımevi, 71-93.
- Tan, 11/13/14/15/16/17/22 Kasım 1938.
- Turan, Ş. (2008). Mustafa Kemal Atatürk Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik, Ankara, Bilgi Yay.
- Ulus, 11/13/15/16/19/22 Kasım 1938.
- Ulus, 28 Kasım 1938:1.
- Uran, H. (2017). Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Us, A. (1966). 1930-1950 Hatıra Notları (Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları), İstanbul, Vakıf Matbaası.
- Uzun, H. (2009). Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni, Ankara Ün. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 43, 531-553.
- Ünaydın, R. E. (1959). Atatürk'ün Hastalığı, Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'le Mülakat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

